

Міністерство освіти і науки України
Чернівецький національний університет
імені Юрія Федьковича

Факультет історії, політології та міжнародних відносин
Кафедра історії України

Борис Грінченко – український педагог, науковець і громадський діяч

Дипломна робота

Рівень вищої освіти - другий (магістерський)

Виконала:
студентка 6 курсу, групи 611
Спеціальності 014 Середня освіта (історія)
Русу Крістіна Петрівна
Керівник: д.і.н., проф., член-кореспондент
НАН України Реснт О.П.

Рецензент: _____

До захисту допущено:

Протокол засідання кафедри № 3

від «24» листопада 2021 р.

Зав. кафедри _____ проф. Ботушанський В.М.

Чернівці – 2021

ЗМІСТ

Вступ.....	3
Розділ I. Наративи життєвого шляху й формування світогляду Б.Д. Грінченка.....	13
Розділ II. Б.Д. Грінченко – педагог і науковець.....	27
Розділ III. Еволюція суспільних поглядів та громадська діяльність Б.Д. Грінченка.....	53
ВИСНОВКИ.....	84
СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	88

Вступ

Актуальність теми дослідження. Період кінця XIX – початку XX ст. в українській історії характеризується як початок модернізації суспільного життя, що включала формування національно свідомої еліти, трансформацію української селянської народної культури в сучасну національну, появу нових можливостей і перспектив щодо розбудови української державності.

У плеяді причетних до цих процесів патріотично налаштованих «будителів нації», творців української національної культури та корифеїв літературного життя на вітчизняних теренах вирізняється постать Бориса Дмитровича Грінченка, який був великим Просвітителем українського народу, громадським діячем, педагогом, науковцем у царині літературознавства, мовознавства й етнографії, а також відомим письменником-перекладачем.

Розбудова громадянського суспільства в Україні та зближення з європейським культурним простором на сучасному етапі, актуалізує звернення до історичної пам'яті, оскільки є необхідність виховання громадськості на засадах знання історії своєї країни і відповідального ставлення до її культурного розмаїття. При цьому особливо важливо, аби історична пам'ять ґрунтувалася на знакових історичних постатях, які би сприяли консолідації українців, допомагаючи утвердити в суспільстві консенсус відносно минулого. Якраз до таких особистостей належить Борис Грінченко. Адже він уособив зразок безкомпромісного служіння українській національній ідеї, невтомно працював, аби допомогти створити соборну незалежну Українську державу, яку чітко бачив частиною загальноєвропейської спільноти.

Про Б.Д. Грінченка багато, переважно в шанобливому тоні, писали ще за його життя. З часом, вже після його смерті, було надруковано цілу низку досліджень і статей. Останніми роками також у вітчизняному грінченкознавстві з'явилася певна кількість наукових публікацій, у яких

аналізуються окремі аспекти багатогранної різноманітної діяльності чи творча спадщина Бориса Дмитровича Грінченка.

Однак переважна більшість авторів приділила увагу його літературному й перекладацькому таланту. Значно менше праць присвячено педагогічній, науковій та громадській праці Бориса Грінченка. Такий дисбаланс у вивченні цієї постаті, брак досліджень, у яких було б здійснено системний аналіз багатогранної різнопланової національно орієнтованої діяльності «будителя» (окрім його літературної творчості) також переконує нас у актуальності обраної теми магістерської роботи.

Мета дослідження полягає у осмисленні ролі й місця Б.Д. Грінченка у науково-педагогічному і громадському житті на українських землях наприкінці XIX – на початку XX ст.

Для досягнення мети передбачено вирішення таких **завдань**:

- проаналізувати основні чинники, що впливали на життєвий шлях та визначили світоглядні засади діяльності досліджуваної особистості;
- охарактеризувати внесок Бориса Дмитровича у розвиток вітчизняних педагогічних ідей, зокрема окреслити його бачення засад роботи рідномовної (української) школи й шляхи рідномовної просвіти українського народу в умовах підросійського та підавстрійського імперського існування;
- дати оцінку наукових здобутків Грінченка-етнографа і Грінченка-мовознавця;
- дослідити ключові етапи громадської діяльності Бориса Грінченка, пов'язані з «Братством тарасівців», українськими партіями та першими українськими періодичними виданнями Наддніпрянщини.

Об'єктом вивчення є культурно-просвітницькі й суспільно-політичні процеси на українських землях наприкінці XIX – на початку XX ст.

Предмет дослідження – аналіз наукових здобутків та значення педагогічної спадщини; форми, методи і напрями громадської роботи Б.Д. Грінченка.

Хронологічні рамки роботи визначаються особливостями біографічних досліджень, тому загалом співпадають з роками життя Бориса Дмитровича (1863-1910). При цьому найбільшу увагу приділено періоду від 1881 р. – початку вчителювання (нижня межа). Верхньою межею є 1910 р. – передчасний відхід просвітника у вічність.

Географічні межі дослідження включають усі українські землі під владою Російської імперії та Австро-Угорщини. Адже попри те, що найбільш активно він працював у Наддніпрянщині, тісні контакти підтримував і з громадськістю західноукраїнських земель.

Методологічна основа роботи. Методологія дослідження базується на принципах історизму, об'єктивності, комплексності, науковості й системності.

У ході вивчення постаті Бориса Дмитровича Грінченка застосовувалися різноманітні методи:

- загальнонаукові (логічний, структурно-системний, аналіз, синтез, методи зіставлення й узагальнення);
- конкретно-історичні (порівняльно-історичний, біографічний);
- спеціально-історичні (персонологічний, проблемно-хронологічний, метод актуалізації).

Історіографія проблеми. Аналіз наукової літератури продемонстрував різний рівень висвітлення з погляду інформативності, ґрунтовності, об'ємності, достовірності та джерельного забезпечення. Історіографічна спадщина увібрала в себе низку монографічних досліджень, значну кількість статей, що присвячені найрізноманітнішим аспектам обраної теми. Але авторами більше уваги зверталось завжди на письменницьку діяльність Бориса Грінченка, а інші важливі сторони його роботи розглядалися фрагментарно й побіжно. Варто зазначити також, що розвиток наукової розробки теми відбувався залежно від політико-ідеологічної ситуації, залежно від уподобань та орієнтирів авторів. Часто це призводило до перекручувань, а то й фальсифікації фактів.

Внаслідок зміни історіографічних парадигм дослідження й відображення життєтворчості Б.Д. Грінченка у різні історичні часи (з середини 1880-х рр., коли почали з'являтися перші рецензії на його твори, і закінчуючи сьогоднішнім), опрацьовану літературу доцільно поділити на чотири групи, котрі відповідають певним періодам.

Перша група охоплює праці середини 1880-х рр. – 1910-х рр., для яких характерне визнання і шанування Бориса Грінченка сучасниками як активного борця за національні інтереси українців, визнання як письменника, етнографа, публіциста, педагога. Це час посмертної глорифікації діяча, безапеляційного визнання його здобутків у справі самоствердження українців. Саме тоді вже сформувався образ видатного українського патріота-борця за ідею самостійності розвитку національної культури.

Зокрема, це низка статей, критичних заміток та некрологів В. Горленка [47], Д. Дорошенка [50], М. Кордуби [66], З. Кузелі [69], А. Кримського [67], І. Липи [70], С. Русової [93], М. Сумцова [99]. Переважно це вступні статті до наукових робіт, огляди творчості Б.Д. Грінченка з приводу ювілею або статті-некрологи, які містили короткі відомості біографічного характеру чи торкалися наукової та літературної діяльності. Автори цих праць наголошували на важливості народної творчості у житті Бориса Дмитровича, його обізнаності з народної мови і народних творів, цінності виданих ним етнографічних матеріалів для подальших досліджень [50, с. 448], відводили найповажніше місце серед українських громадських діячів [70, с. 318].

Хоч ці матеріали дуже стисло подають факти і ще менше характеризують наукові чи громадські погляди Бориса Дмитровича Грінченка (пов'язано з обставинами їх написання, складною політичною ситуацією початку ХХ ст.), усе-таки вони є надзвичайно цінними, бо написані його друзями й колегами, які знали «будителя» зблизька і брали безпосередню участь разом в багатьох дослідженнях, інших спільних справах. У згаданих публікаціях кожен автор одним із перших

охарактеризував досягнення вченого в етнографії, педагогіці, літературознавстві, громадській діяльності. А тогочасні оцінки на десятиліття визначили підходи вітчизняної історіографії до особистості й науково-культурної спадщини Б.Д. Грінченка.

У той же час було створено і перше монографічне дослідження про нього – «Життя та праця Бориса Грінченка» [83] (автор М. Плевако), яке не втратило своєї актуальності дотепер. Активну роботу науковця-письменника-громадського діяча-педагога було названо прикладом безкорисливості [83, с. 4].

Друга група робіт опублікована впродовж 1920-1950-х рр. Це був час поступової зміни ставлення до громадсько-культурної роботи Бориса Дмитровича, що узгоджувалося з тогочасними радянськими ідеологічними пріоритетами. Особливо, починаючи з другої половини 1920-х – у 1930-і рр. спостерігався відхід від позитивного до критично-применшувального оцінювання його літературних надбань і громадсько-просвітньої спадщини. Відбулося закріплення образу Грінченка-«шароварного просвітника», «войовничого націоналіста». Намітився поступовий перехід до замовчування постаті.

Попри далеко не схвальні відгуки більшості істориків та критиків тієї доби щодо наукової, педагогічної і громадської діяльності Бориса Дмитровича Грінченка (як, до речі, стосовно інших визначних представників української інтелігенції кінця XIX – початку XX ст.), маємо й кілька винятків. У 1920-х рр. ще встигли надрукувати свої роботи А. Кримський [68], П. Стебницький [98] і С. Єфремов [54]. Саме останній наголосив, що найхарактернішою та найвизначнішою постаттю серед літературного покоління 1880-х рр. був Борис Грінченко. Причому не тільки як письменник і громадський діяч, але й як символ цілої епохи: «Такі люди, як Грінченко, несли з собою перемогу живого духа над зверхніми обставинами, проти зверхньої сили репресій поставивши внутрішню силу активної любові до рідного краю» [54, с. 6].

Інші, діаметрально протилежні погляди, знаходимо у Л. Смілянського [95], С. Рудниченка [91]. У подальшому, спадщина Бориса Дмитровича зазнала тяжкої долі. Його громадський, науково-педагогічний доробок було майже забуто, ім'я згадували нечасто, творчість залишалася незапитуваною. Радянська історіографія уникала розробки тем, пов'язаних з проблемами національного відродження України, котрому також посприяла діяльність Б.Д. Грінченка. Погляди вченого-публіциста трактували як націоналістичні, шкідливі для нового ладу.

Третій пласт наукової літератури пов'язаний з 1960-1980 рр., коли відбувалося поступове повернення особистості Бориса Грінченка в український культурно-науковий обіг, відновлення його образу як національного літературного діяча, автора «Словаря української мови».

Тоді помітно посилювався інтерес до української літератури й фольклористики, почали знову висвітлюватися окремі сторони діяльності багатьох представників української інтелігенції кінця ХІХ – початку ХХ ст. Саме відтоді намітилося відновлення чесного імені Б.Д. Грінченка як письменника, мовознавця, публіциста, педагога й громадського діяча. Знаменним стало перевидання «Словаря української мови» [35] й видання двох томів художніх творів [22, 23]. Це не випадковість, адже у 1963 р. відбулося відзначення 100-річчя з дня його народження. Паралельно з'явилася низка розвідок, що також була приурочена до цієї дати. Їх авторами стали: О. Білецький [43], М. Гуменюк [48, 49], В. Чорновіл [103], Є. Шабліовський [104]. Проте ці публікації носили вибіркового характеру і були спрямовані на розкриття лише окремих аспектів з життя Бориса Дмитровича або його наукового доробку. Здебільшого, вони науково-популярні, невеликі за обсягом.

Але, на думку А. Погрібного, «...те плідне, що було досягнуте в 60-ті роки, не набуло свого очікуваного розвитку: доба застою змусила дослідників «забути» про Б. Грінченка» [84, с. 24]. І дійсно, політична ситуація наступних років зовсім не сприяла поверненню справжнього

значення Бориса Грінченка у розвитку української науки, літератури й культури.

Разом з тим, аналізуючи історіографію 1970-х рр. з даної проблеми, варто згадати деякі праці дослідників, які продовжували висвітлювати різні аспекти етнографічно-фольклористичної і видавничої діяльності Б.Д. Грінченка, його зв'язки з іншими науковцями. Наприклад, це роботи А. Погрібного [86, 87, 90], Б. Кирдана [55], які характеризуються, здебільшого, загальними відомостями. Інформацію щодо Бориса Дмитровича у галузі дослідження народної культури українців, подано у контексті життя й діяльності інших відомих особистостей того періоду.

Дещо поліпшилися умови для наукової роботи дослідників наприкінці 1980-х рр. Відтак, коли у грудні 1988 р. відзначалося 125-річчя від дня народження Б.Д. Грінченка, періодична преса й наукові видання зарясніли численними публікаціями М. Веркальця [45], М. Пилинського [82], П. Лисюка [71], А. Погрібного [88], С. Козак [58]. Вийшла у світ монографія А. Погрібного «Борис Грінченко. Нарис життя і творчості» [84]. Автори цих праць висвітлювали нові факти з життя і багатогранної діяльності Бориса Грінченка, подавали більш детальні характеристики.

Останній підрозділ грінченкознавчих праць співпадає з періодом незалежності України (1991 р. – донині). Чітко бачимо поновлення вшанування надбань Бориса Дмитровича Грінченка як самобутнього українського письменника, полум'яного патріота-громадського діяча. А головне, завдяки ретельному збиранню, поглибленому вивченню його спадщини вперше склалися умови для відтворення цілісного образу Грінченка – видатного просвітника українського народу, педагога, фольклориста, мовознавця, публіциста й громадського активіста.

Від початку 1990-х рр. інтерес дослідників до постаті Б.Д. Грінченка не згасав, а історіографія систематично поповнювалася цілим рядом нових статей, монографій і, навіть, дисертацій. Було перевидано значну частину його творчої спадщини, проведено кілька конференцій у містах, що пов'язані

з ним. Але, попри такі позитивні зрушення, дотепер спостерігається більш активне вивчення Грінченка-письменника, Грінченка-мовознавця. На такому фоні часто зовсім губляться інші грані титанічної роботи цієї постаті.

Сучасні автори, проаналізувавши віхи життя та наукову спадщину вченого, прагнуть надати об'єктивні зважені оцінки. Для них є характерним проблемний підхід. Проте напрямки сучасного грінченкознавства пов'язані, у першу чергу, з дослідженням наступних проблем: мовностилістичних особливостей літературної спадщини, етнолінгвістики. Громадська, етнографічна, педагогічна діяльність Б.Д. Грінченка надалі стоїть на другому плані.

Серед опублікованих за періоду незалежності України, варто відзначити праці В. Андрєєва, С. Андрєєвої [41], А. Животенко-Піанкової [52], А. Жуковського [53], Н. Кобижчі [56, 57], Л. Козар [59, 60, 61, 62], О. Коляденко [65], Т. Лободи [72], О. Лященко [73], О. Неживого [74], Б. Пастуха [78], М. Одінцової [77], В. Русанівського [92], П. Соханя [96], І. Стамбол [97] та Н. Фіголь [101, 102].

Джерельна база дослідження охоплює чисельні праці самого Б.Д. Грінченка (написані під справжнім прізвищем або під псевдонімами), опубліковані архівні документи, спогади його сучасників, а також матеріали листування між ним та відомими діячами тієї доби.

Щодо першої групи джерел, то її, у свою чергу можна поділити на публіцистичні статті на громадсько-політичну тематику [3-5, 14, 17, 19, 25], роботи з мовознавства [24] (у тому числі й знаменитий «Словарь української мови» [35]), етнографії [8-10, 12], музейної справи [13] чи з питань освіти [15, 27-29] (включно з шкільними підручниками [6, 26]). Важливе місце у написанні магістерської зайняла автобіографічна праця Бориса Дмитровича «Сам про себе (автобіографія Грінченка)» [20].

Низка документів, що стосуються переважно громадсько-політичної діяльності Бориса Грінченка, вміщена у збірнику «Українська суспільно-політична думка в ХХ столітті: документи і матеріали» [36]. Серед них,

переважно, програмні документи організацій, до творення й діяльності котрих він активно долучався.

До третьої групи джерел, які характеризують багатосторонню діяльність Бориса Дмитровича належать спогади сучасників. Серед них, варто відзначити, у першу чергу, мемуари Є.Х. Чикаленка [40], Х.Д. Алчевської [1], І.О. Белоусова [2]. На наш погляд, саме у них відображено найбільш критичні оцінки постаті видатного публіциста, педагога і громадсько-політичного діяча.

Епістолярна спадщина надзвичайно об'ємна. У нашій роботі використано матеріали листування Б.Д. Грінченка з Ф.К. Вовком [32], І.Л. Липою [31], І.Я. Франком [38, 88], А.Ю. Кримським [45], а також між М.П. Драгомановим та М.І. Павликом [30]. Листи Б.Д. Грінченка відзначаються багатством думок. У них відчувається індивідуальне ставлення до кожного адресата. При цьому він не боїться бути «розповитим» у думках чи переконаннях перед загалом. Його листи зовсім не вкладаються у жорсткі рамки, він виробив свою манеру написання – суміш, яка культивує духовні й естетичні переконання. Критичні погляди Б.Д. Грінченка не обмежуються емоційністю та суб'єктивністю, він намагається давати власну оцінку, розглядаючи критику як сувору науку. Тобто, ця група джерел слугує вдалим доповненням для визначення його громадсько-патріотичних позицій.

Практичне значення одержаних результатів. Результати магістерського дослідження можуть стати теоретико-методологічним підґрунтям для подальших наукових пошуків щодо різносторонньої діяльності та біографії Б.Д. Грінченка, проблем розвитку української культури чи при підготовці університетських навчальних курсів «Історія української культури», «Культурологія», «Історія суспільно-політичної думки», «Педагогіка», «Історія педагогіки» тощо.

Матеріали роботи можна використовувати для укладання навчально-методичної літератури, створення біобібліографічних і біографічних довідників.

Структура магістерської відповідає поставленій меті й визначеним завданням і складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури.

Розділ I. Наративи життєвого шляху й формування світогляду

Б.Д. Грінченка

Дитячі роки Борис Дмитрович Грінченко (довгий час широкому загалу більше відомий як Василь Чайченко, Л. Яворенко, П. Вартовий, Б. Вільховий, Перекотиполе, Гречаник) [83, с. 5], провів на хуторі Вільховий Яр, Харківського повіту, Харківської губернії. Тут він народився 9 грудня 1863 р. Пізніше мешкав на хуторі Кути (Долбино) тієї ж губернії (куди родина переїхала у середині 1870-х рр.) [84, с. 25-26]. І вже до цього епізоду біографії Б.Д. Грінченка у дослідників його життя і діяльності часто виникало непросте запитання: як міг він – син відставного штабс-капітана, дворянина, власника кількох десятин землі та водяного млина – так рано перейнятися турботами простого люду й зрозуміти свою з ним спільність? Зрозуміло, що це більше ніж скромні (як на поміщицьке звання, статки), але зауважимо, що і сам Б.Д. Грінченко підтверджував, що походить з «бідної панської сім'ї».

Цілком логічно, що виховні заходи, які здійснювалися у сім'ї батьком – Дмитром Яковичем Грінченком, мали спрямовувати сина виключно на «панську» стезю. Добре відомо, що батько наполегливо силкувався запроваджувати «панське» життя в домі. Він категорично наказував дітям не вживати «мужицького наріччя». Як того часу у багатьох подібних випадках, і тут вимога була принципова: розмовляти виключно «по-благородному». Навряд чи додавало демократизму та українськості й виховання з боку матері – Поліксенії Миколаївни, дочки російського полковника Літарьова [84, с. 26-27]. У своїй сім'ї вона не чула ніколи українського слова. Маєток її батька був у селі Проходах – це московська колонія на Харківщині. Село Проходи недалеко від Вільхового Яру, але, крім нього, навкруги там все російські села. Тому в Грінченків «і наймички, і наймити, а найголовніше – няньки були кацапи» [83, с. 6]. Мати Бориса не дуже добре розуміла українську мову, читати «по українському» вона почала тільки тоді, як стали друкуватися Борисові «писання» [83, с. 6].

Такі свідчення і припущення повністю збігаються зі словами самого Б.Д. Грінченка, які можна знайти у автобіографії: «в сім'ї у Грінченків ніколи не говорено по-українському» [20, с. 93]. Виростав майбутній автор «Словаря української мови», як сам згадував, у прихильності до «московських патріотичних тенденцій шовіністичного кольору» [31, с. 142]. Усе його виховання «наскрізь московське, навіть вороже до всього українського та мужичого (незважаючи на вбожество, панські тенденції задержано)» [31, с. 142].

Найімовірніше, вперше українську мову малий Борис почув від селян місцевих, або заїжджих до млина біля хутора. «На горі стояв будинок, де жили Грінченки, поза ним геть-геть виднівся ліс, а внизу блищав ставок із млином... Тихо та сумно навкруги. Тільки й чув Борис, як шуміла вода під колесами млина, як гуркотіли жорна. Коли ж на млині було завізно і наїздило багато селян з хуторів, – чувся скрізь гомін. Тоді хлопчина оживав – він кидав усі свої забавки, хутко сходив до млина й помалу несміло починав балакати з мужиками: і то було доти балакає, доки його не вздрить батько й не прожене до-дому, щоб не смів водитись з хліборобами. Але Борис не вважав на те. Дуже любив він українські казки, пісні і тому надзвичайно був радий, коли хтось із мужиків розкаже йому якусь казку або приповідку. Коли ж батько відсилав хлопця до-дому, а йому кортіло з кимся погомоніти, про щось розпитатись, тоді він біг до діда Андрія та баби Гальки й балакав з їми до схочу. Пічник дід Андрій та його сліпа баба Галька жили тут таки, на хуторі й були великі приятелі з Борисом. Вони казали йому казок, грали з їм у воза і пестили-тішили хлопчика, що ласкаво й з любовію звертався до них у всякій своїй дитячій справі. До того ж і батько Борисів дозволяв хлопчиськові водитись з добрим стареньким подружжям і навіть приймав їх до своєї господи» [83, с. 7].

Коли помер Борисів дядько, батькові дістався другий хутір Кути (Долбино) біля Великої Данилівки на Харківщині. Батько продав Вільховий Яр і вся сім'я переїхала на нове місце. На цьому хуторі жилося хлопцеві так

само як і на першому. Хоч і не було вже діда Андрія та баби Гальки, зате був сторож Іван та «дядько коваль». Цей «дядько коваль», на перший погляд, здавався сердитим і суворим, але справді був дуже добрий чоловік. Маленький Борис часто бігав у кузню до нього й там коваль розказував хлопчикові казки про всякі страховища [70, с. 313].

Щоправда, хутір Кути був уже серед українських сіл, відтак, наймички, поденниці були українки, то і Борис мав змогу добре вчити від народу українську мову, записувати згодом слова та пісні. На цьому хуторі Борис мав уже й товаришів. Цими товаришами були його брат і сестра, що трохи підросли вже, та дідові Іванові дочки й син Павло, котрого він пізніше учив навіть грамоти [83, с. 9].

Також ще з давніх часів у батька збереглися переписані Гребінчині байки, і якимсь способом (випадком) до його потрапив «Кобзар» Семеренкового видання. «Кобзаря» батько ніколи не читав, але «Басни Гребенки» одного разу прочитав, себто власне не їх, але «Бороду та чуприну» Думитрашкову, що туди ж доточена була. Читаючи, сміявся з «москалів» (знов зауважую: він був ворожий цілком укр[аїнській] національній] ідеї). Це залишилося в мене в голові» [31, с. 142-143].

Але коли Б.Д. Грінченко навчився читати «років п'яти», то усе поступово змінилося. Попри доступну для читання «безладну мішанину» (немалу питому вагу в ній посідали твори, котрі були розраховані на невибагливого читача), він зробив правильний вибір. Саме любов до читання й врятувала хлопця, адже у безсистемності й випадковості освіти розкривалися не лише кумири обивательської публіки, а і твори тих письменників, кого сам Б.Д. Грінченко потім назве своїми першими літературними вчителями. Такими для нього стали В. Скотт, Д. Байрон [20, с. 94].

У цьому контексті дуже показовими є ще такі епізоди: «Потім я стрів (у першому класі реальної школи бувши) «Енеїду» і читав її, трохи сміявся, але скоро забув. Я дуже любив книжки, і 12 років схотів до своєї хлоп'ячої

бібліотеки купити «Т[араса] Бульбу». Я приручив се товаришеві, і він випадком купив мені його в укр[аїнському] перекладі. Це було мені горем, бо я зовсім такого не бажав, а бажав по-рос[ійськи] – я продав книгу. Але другої зими я, живучи на квартирі у московській (панській, звісно) сім'ї і чувши, як вона вихвалялася своєю Москвою та Калугою, випадком почув і друге: як одна панія, що жила в цій же господі, обороняла Україну, українську мову. Вона згадувала, хвалючи, про Шевченка. Поїхавши додому влітку, я прочитав батькового «Кобзаря» і 13 років зробився тим, чим я єсть. Я якось відразу і без ваганнів порвав з усіма московсько-патріотичними тенденціями шовіністичного кольору (а саме до цього я прихильний був), і Тарас зробивсь мені і до цього дня застається пророком. Я не шуткуючи кажу, що й досі я не можу думати про нього як про людину, – він і досі стоїть перед мене на такому високому п'єдесталі, що торкається головою до неба» [31, с. 143]. Ці слова підтверджуються і за спогадами російського письменника І.О. Белоусова [2, с. 114].

Разом з тим, слід зазначити ще кількох відомих письменників, творчість яких сприяла формуванню вольового характеру письменника: В. Гюго (щирою симпатією він пройнявся до Жана Вальжана з роману «Знедолені»), О.С. Пушкін, А. де Він'ї, О.В. Кольцов, М.О. Некрасов [20, с. 94].

Навчившись читати, хлопець почав і власну літературну працю. Потяг до неї у дереві роду Грінченків можна певною мірою назвати спадковим. Зокрема, рідна бабуся майбутнього письменника по батьковій гілці доводилася двоюрідною сестрою славетному Г.Ф. Квітці-Основ'яненку. Відтак розпочав малий Грінченко «шести років з віршів», а згодом взявся до «видання на своєму хуторі кількох «журналів», вміщуючи в них також «оповідання», «наукові розвідки», твори інших жанрів, якими докучав, крім членів своєї сім'ї, також «дідові Андрієві – старому пічникові, що жив у Грінченків з своєю сліпою бабою Галькою» [22, с. 580].

А що стосується усвідомлення юнаком національної приналежності, то цьому процесу сприяли, у першу чергу, постійні близькі контакти з простими селянами. Усупереч батьковій забороні, ще змалку Б.Д. Грінченко знав їх мову, був знайомий зі світом народної поетичної творчості й обрядовості. Саме тому рядки прочитаного ним у тринадцятирічному віці «Кобзаря» Т. Шевченка лягли уже на попередньо підготовлену для засвоєння душу. «Трупи встали і очі розкрили», – згадував Б.Д. Грінченко про пережите тоді потрясіння. Вже з того часу, для майбутнього письменника «Кобзар» став особистим «Євангелієм» [20, с. 95].

Якраз під впливом Шевченкового слова Б.Д. Грінченко, як, до речі, десятки інших літераторів, від І.С. Нечуя-Левицького та Панаса Мирного до С.В. Васильченка і А.Ю. Тесленка, став писати українською [90, с. 46]. Цікаво, що і для товаришів-школярів він почав тоді «видавати», крім російського, ще й український журнал, проявляючи вже у ті роки закріплене згодом у зрілій творчості розмаїття літературних зацікавлень. Юний автор писав вірші, повісті, драми чи критичні розвідки. Навіть складав «словар український». А вибухнуло це захоплення якраз у 1876 р., пам'ятному для українського письменства Емським указом [84, с. 30].

З 1874 р. до 1879 р. Б.Д. Грінченко навчався у Харківському реальному училищі, де зблизився з народницькими гуртками [43, с. 587]. Харківська школярська аудиторія, на інтерес якої випробовував свою творчість Б.Д. Грінченко, зазнаючи натомість «чимало глузування, а часом і кари», складалася якраз з учнів училища. Причому доля розпорядилася так, що цей заклад став єдиним, куди він зміг потрапити на навчання. Але за поширення заборонених царським урядом видань, його заарештували і кілька місяців тримали в ув'язненні. Після звільнення Б.Д. Грінченку довелося залишити навчання і самому почати заробляти собі на прожиття [85, с. 102].

Вчився Б.Д. Грінченко добре, але найбільше з шкільних наук уподобав словесність, у той період, науку про життя й твори письменників та історію – оповідання про те, як жили люди за давніх часів. Любив він також малювати,

хоч і не мав до того хисту. З великою охотою вчив він німецьку мову, якої навчали у реальній школі. Але щоб справді її знати, мусив уже потім сам вчити, вже ставши дорослим. Французької мови тоді не вчив, тому й узявся за неї сам, уже коли йому було більше двадцяти років. Зате не подобалась Б.Д. Грінченкові математика [83, с. 12-13].

У цьому контексті слід згадати і про формування його суспільно-політичних позицій. Те, що у світоглядному плані він був тісно пов'язаний з ідеологією мирного просвітницького народництва, стало у дослідженнях про нього загальноприйнятим фактом [104, с. 147]. Проте значно менше відомо, що починалася ідейна самовизначеність Б.Д. Грінченка саме з тяжіння до революційного народництва. Наприкінці 1870-х рр. воно переживало свій розквіт, а Харків був одним з найбільших центрів антицарської діяльності народників, де дуже активно розповсюджувалася й читалася нелегальна література [85, с. 102].

Під цей вплив, як згадував його батько, потрапив і п'ятнадцятирічний Б.Д. Грінченко. Також зі спогадів дружини письменника дізнаємося, що у ранньому юнацькому віці він мав певні зв'язки з гуртком революційної молоді, котрий «брав участь в атентаті на Олександра II (року 1879, восени)» [84, с. 31].

Однак, найбільше його революційна діяльність виявлялася у читанні та розповсюдженні забороненої літератури. Діставав він її переважно від студента Харківського університету К. Філіппова. Зокрема, це популярні у той час «нелегальні метелики» С.А. Подолинського «Парова машина», «Про багатство і бідність», які «своєю революційною спрямованістю, пропагандою ідей марксизму і свідомим застосуванням до умов України... приваблювали передову молодь, збуджували до боротьби» [79, с. 19]. Зацікавлення підпільною літературою підтримували й інші знайомі Б.Д. Грінченка. Він брав книжки у двох студентів, з якими жив на квартирі.

Драматичний фінал недозволеної діяльності не забарився. Після невдалого замаху на Олександра II почалися активні переслідування

всілякого роду гуртків та «неблагонадійних» осіб. У матеріалах жандармського слідства згадано різних харківських «революціонерів» того часу. Серед них і К. Філіппов, і сам Б.Д. Грінченко. Зауважимо, що все, що вдалося «вивідати» жандармам від учня-арештанта, було повідомлено ним лише після отримання таємно переданого дозволу від інших підозрюваних [85, с. 102].

Один із кращих, на наш погляд, перших дослідників Грінченкової біографії М. Плевако свідчить, що у харківській в'язниці юнак опинився 29 грудня 1879 р. й перебував там упродовж півтора місяця. Умови утримання відзначалися характерною для подібних місць жорстокістю: холодна і мокра підвальна камера, арештантський халат, зумисне пересолена їжа (на той випадок, що коли в'язень попросить води, то йому скажуть: «Одержите воду тільки тоді, коли зізнаєтесь») [83, с. 16].

На допитах Б.Д. Грінченко виявив настільки виняткову стійкість, що у розслідуванні його справи взяв персональну участь сам генерал-губернатор М.Т. Лоріс-Меліков, а невдовзі, з 1881 р. – міністр внутрішніх справ. Діючи у спосіб «від батька», він викликав останнього і поставив перед складним вибором: або показати свою батьківську владу над сином, або – заслання всієї родини Грінченків до Сибіру впродовж 24 годин. Але і такий метод не приніс жодного результату слідству.

Свою мовчанку Б.Д. Грінченко порушив, виявивши «розсудливість» перед допитувачами, лише після того, як одержав дозвіл назвати квартиру, звідки брав нелегальні видання [43, с. 588]. Тому, у результаті своїх пригод у тюрмі, серед молоді він став героєм. За свідченнями М.М. Грінченко, особисто вона почула про Б.Д. Грінченка ще за декілька років до знайомства з майбутнім чоловіком. Але, у той же час, «серед людей «благомислящих»... придбав собі славу дуже погану», бо тривалий час навіть не міг знайти собі помешкання: «зачувши його прізвище, господині не віддавали йому хати. Було навіть таке: «Ми соціалістам не оддаєм квартири» [85, с. 103].

Та попри все, відомо, і якими фатальними наслідками обернулося це ув'язнення. Від тоді Б.Д. Грінченко позбавлявся права здобути вищу, або й середню освіту; до кінця життя потрапив під пильне жандармське око; непрості тюремні умови спричинили сухоти – невиліковну хворобу, яка, зрештою, вкоротила йому віку [83, с. 18].

У ідейній еволюції Б.Д. Грінченка цей епізод був, звичайно, лише епізодом, проте докладно ми розглянули його аж ніяк не випадково. Як спостеріг свого часу І.Я. Франко у статті «З остатніх десятиліть ХІХ віку», «діячі нового покоління не вискочили в повнім оружжі на сцену, мов Афіна з Зевсової голови. Вони були дітьми своєї епохи, дітьми української або галицько-руської суспільності, і мусили також у більшій або меншій мірі – відповідно до своїх індивідуальних сил і обставин – підлягати основним течіям тої суспільності» [37, с. 48]. Важливо згадати, що першим з-поміж цих діячів 80-90-х рр. ХІХ ст. названий саме Б.Д. Грінченко [88, с. 35].

Дослідник звернув увагу на те, що еволюція його світогляду була тісно пов'язана із загальним розвитком громадської думки на українських землях, її станом чи рівнем зрілості. Зокрема, відобразила вона й різні етапи історичного шляху, котрий пройшло народництво [37, с. 483]. Природно, що Грінченко-юнак мав певну причетність до революційних рухів.

Та ось, як тільки прокотилася Російською імперією хвиля утисків, влаштованих царатом, то нові суспільні обставини зумовили суттєві зміни й у світогляді Б.Д. Грінченка, істотний перегляд ним уявлень щодо методів чи тактики діяльності. Але, підкреслимо, все те брало початок з одного джерела – народоловства, жадання добра і волі рідному краєві.

Дуже влучно охарактеризував злам, який стався у суспільно-політичних переконаннях вагомої частини інтелігенції після вбивства Олександра II І.Я. Франко: «Настала важка доба в Росії. Не тільки революційні, але й конституційні паростки в Росії були розбиті й розтолочені. Суспільність немов одубіла; люди, ще перед кількома літами настроєні дуже революційно, тепер умили руки від усякої політики...

Прокламовано так звану «неполітичну культурну працю...» [37, с. 483]. Цей «упадок політичного духу» означав банкрутство «общерусизму на українським ґрунті» та початок «повільного росту нового українства» [37, с. 491].

Чи можемо застосувати те, що написано видатним письменником, і до напрямку еволюції Б.Д. Грінченка? До певної міри – так, хоча одразу ж застережемо – ця характеристика може стосуватися не всього подальшого шляху письменника, а тільки певного етапу.

Відбувши рік на поруках на хуторі у батька, поїхав у Харків шукати роботи, і з того часу й почав Б.Д. Грінченко жити з власного доходу. У Харкові він найняв собі за 4 крб. на місяць куточок у хаті в чоботаря і почав шукати заробітку. Знайти ж його було дуже важко.

Спершу вчив дітей у свого дядька Літарьова, матиного брата. Останній був поважним урядовцем у військовому суді [83, с. 14] і йому пощастило влаштувати небожа писарчуком (дрібним канцеляристом) у Харківській казенній палаті [33, с. 18]. Правда, заробіток там невеликий був, бо спершу Б.Д. Грінченко працював зовсім без грошей – привчався, а потім одержував по десять карбованців на місяць. Дядько думав, що головне влаштуватися в ту казенну палату, а там уже небіж, зрозумівши роботу, піде собі вгору та й до великих чинів дійде і великі гроші зароблятиме [83, с. 14].

Та тільки небіж не так думав, як дядько. Йому хотілося не в канцелярії писати та чинів і грошей добуватися, а хотілося й самому вчитися, книжки писати, на селі вчителювати. Проте надія була зовсім мала, щоб після тюрми вчителювати пустили. І зрештою не здав ще він екзамену на вчителя. Отже, служба в казенній палаті тим йому в пригоді мала стати, щоб з неї легше було перейти до вчителювання, ніж просто після тюрми.

Служачи в палаті Б.Д. Грінченко підучив, що треба було і в комісії при Харківському університеті здав екзамен на вчителя. Тоді, 1881 р., подав прохання в Зміївське земство, щоб поставили його вчителем. Грінченків товариш оповідав, як вони вдвох, їздили в Зміїв клопотатися, щоб їх

влаштували вчителями. Пішки йти було далеко, а наняти коней дорого. От вони пішли на Харківський базар, знайшли там дядьків, що привезли волами дошки зі Зміїва та й повезли їх дядьки у Зміїв за якусь дуже малу плату. Але, попри наполегливість, довелося ще трохи зачекати [83, с. 15].

Збереглися спогади про неймовірну скруту, до якої потрапив Б.Д. Грінченко у той час. Перейшовши на самостійне утримання та фактично порвавши у цей час з батьками жив дуже важко. Вони не розуміли синових поривань та вряди-годи передавали лише молока. Десятикарбованцевої плати, призначеної після двох місяців безоплатної праці, тільки й вистачало що на хліб з чаєм. Зрідка можна було собі дозволити одну якусь страву в їдальні. На їжу силкувався якомога менше витратити, бо з свого мізерного заробітку купував книжки і склав собі чималу бібліотеку [83, с. 16].

З цієї ж платні в котромусь провулку в кінці Кінної чи Старомосковської вулиць у Харкові юнак наймав халупину – з викривленими стінами й одним віконцем і «таку малу, що в її можна було тільки сидіти або лежати, а ходити ніде» [33, с. 18]. Важко було жити у тій хаті ще й тому, що там тіснилася сім'я шевця, був постійний галас і гуркіт від молотків. Та не згасило це духу Борисового. Попри все, він знаходив ще в собі сили вчитися, накопичувати знання, доповнюючи те, що мусила б дати йому реальна, а потім і вища школа. А у часи відпочинку ще й учився шевства. Згодом він умів латати й навіть шити чоботи [83, с. 16].

У той же час, у цій халупчині збиралось до Б.Д. Грінченка двоє чи троє товаришів. Він їх заохочував до всього українського, навчав і словом, і прикладом власним. Тут вони розмовляли, читали, розмірковували про те, як треба далі жити, щоб бути корисними темному селянству. Книжки у тому товаристві читалися як українські, так і російські. Читали й українські часописи з Галичини. Хоч і дуже важко було їх дістати, бо їх не пропускали з-за кордону [83, с. 16].

Маючи всього 18 років, Б.Д. Грінченко тоді вже докладно знав українську мову, записував народні пісні, казки, прислів'я, вчив кобзарські

думи, вивчав народ, його життя та звичаї [93, с. 2]. У той час він був жвавий моторний хлопець, поза поважною розмовою умів і пожартувати, посміятися з товаришами. Але рідко бачили його веселим – думки його літали десь далеко, біля народу з його злиденним життям.

Протягом певного часу Б.Д. Грінченко перебував у стані ідейної розгубленості. Запалена у ньому ідея служіння народові, все більше розгоралася й прагнула конкретної роботи, а зупинитися на чомусь сталому і визначеному він не міг. Зрозумівши безперспективність терористичної діяльності, юнак болісно шукав: «Але справді, де вихода шукати чоловіцтву?» – писав він у листі до майбутньої дружини 1883 р. Уважно порівнюючи обставини вітчизняного життя з подіями за кордоном, він дедалі більше проймався розпачем: «Тяжко якось жити в ці прокляті часи, – робить сумний висновок. – Усюди щось віє духом лютої, духом чогось страшного. Куди не глянеш – усюди те ж...» [84, с. 38].

Далі у цьому ж листі змальовано вражаючу картину вселюдської несправедливої влаштованості: «Там ірландці борються за шматок хліба, і фанатики заливають край динамітом. Там у Франції страшна партійна борня і... подавні повстання робочих... У Австрії борня безщасних русинів з ляхами і криваві повстання хорватів. У Італії клерикалізм знову протягає опадлючені свої руки, хоче загарбати владу. Він же і в Швейцарії гризеться за школи, і в Бельгії хоче загарбати їх у свої руки всякими найпаскуднішими способами. Он Німеччина давить соціалістів і готує велике військо. Он Болгарія ніяк не вправується сама з собою і своїм дурним королем. А в Сербії народ повстає, не зніши кормиги Миланової, і народ той б'ють, його ватажків розстрілюють, усім періодичним виданням позатикали глотки. А он у Боснії і Герцеговині ще не вляглося повстання. А он турки ріжуть арменів. А в нас дома? Боже, Боже! Чого тільки в нас нема!» [84, с. 38]. Із цих рядків Грінченко-юнак постає особливо виразно: ми чітко бачимо щирі демократичні поривання й неприязнь до будь-якого гноблення, з душевною відкритістю до національних, і вселюдських болей. Водночас, у інших своїх

листах він відмежовується від прихильників терору та приходять до думки, що ліпше жити надією, «ніж будувати неспроможні перелиті кров'ю теорії, котрі панують тепер поміж нашими передовиками» [84, с. 39].

Та ось у листі Б.Д. Грінченка до М.М. Грінченко від грудня 1883 р. читаємо: «Мені здається, що тепер я його (вихід – авт.) знайшов, він для мене замикається в одному слові – Україна. В цьому слові для мене все» [84, с. 40]. У конкретнішому значенні «вихід» означав єдине: усі сили віддати справі соціального і національного визволення рідного народу.

Характерною рисою суспільно-політичних поглядів Б.Д. Грінченка стало те, що, не применшуючи значення соціальних проблем, він нерозривно пов'язував їх зі справою національного визволення народу. Вирішення обох проблем він бачив у невід'ємному зв'язку, вважаючи, що якраз такий підхід мусить бути притаманний кожному національно свідомому демократичному діячеві, який спроможний враховувати специфіку визвольної боротьби на теренах українських земель під владою царської Росії.

Якраз ця обставина, що український народ, внаслідок царистської грубої політики, яка спрямована проти окраїн, проти усіх пригноблених національностей, змушений був боротися не тільки за соціальне, а й національне визволення, – і наклала найпомітніший відбиток на світогляд Б.Д. Грінченка.

Маючи чуйне серце, він тяжко страждав через те, що, як писав одного разу сестрі Аполінарії, представники російської імперської влади «давят и оскорбляют малосильную народность». Б.Д. Грінченко вважав це «молодечеством, составляющим национальную гордость» [75, с. 162], однозначно засуджуючи подібні дії. Натомість, мріяв про часи, коли рідний народ перестане бути «в общечеловеческой семье больным членом» [15, с. 97], а займе у ній гідне рівноправне місце. А здійсненню цієї мрії – завести український народ «рівноправним товаришем у вселюдське товариство» [17, с. 24] – він, як переконаємося далі, віддав усі творчі сили й енергію.

На думку дослідників, можна стверджувати, що посилення ваги і ролі національного моменту в переконаннях Б.Д. Грінченка й спричинило його невіру в революційну діяльність, характерну для визвольного руху 1880-х рр. [84, с. 43]. Водночас, неважко зрозуміти й логіку, якою він керувався тут: раз найширша маса народу в своєму безправ'ї чи забитості далека від усвідомлення власної національної ідентичності, то що може тут вдіяти революційний вибух? З іншого боку, чи зуміє народ належно скористатися його наслідками? Те саме стосується й інтелігенції: у чому вона може стати корисною народові, у випадку «перевороту», якщо і її самої – національно свідомої, діяльної – майже не існує? Таким чином, залишалось одне: копітка, невпинна «підготовча праця». Слід працювати для народу, освічувати його національно, будити у ньому самосвідомість, нести «світло в темні хати» [84, с. 43].

Небагато, на думку Б.Д. Грінченка, можна було нарахувати народолюбів-інтелігентів, які могли б успішно здійснювати цю, розраховану на тривалий час, рятівну місію. Проте саме на них і покладалася вся надія, саме вони мусили стати прикладом у формуванні свідомого народу. Так, на перший план у його стратегії вийшов визначальний засіб – просвіта. Саме просвіта мала змінити духовне «обличчя» українського народу, адже, як йому здавалося, народна темрява не тільки підтримує, а і породжує всіляке гноблення [4, с. 113].

Іншого реального способу зарадити Україні та її народові Б.Д. Грінченко тоді, у тих умовах, не бачив. Тому, підкріплюючи свою позицію стверджував: «...Просвіта має задля ... безправних народів є питанням перворядної ваги, а в деякі історичні моменти питанням, що може переважувати всі інші, забирати всі сили, які залишаються після задоволення неминучих вимог нашого фізичного існування» [4, с. 113].

Отже, народившись у повністю російськомовній родині, Б.Д. Грінченко з самого дитинства попри батьківські заборони, тягнувся до всього українського. Його юнацькі роки пройшли у Харкові (навчання, перша

робота). Під впливом нового середовища й життєвих обставин змінювався і світогляд.

Суттєві корективи, здійснені молодим Б.Д. Грінченком у його уявленнях про шляхи та методи суспільної діяльності, мають свою вмотивованість, яка цілком виключає припущення, ніби зміна у поглядах юнака сталася внаслідок його фатальної «переполоханості» судовими процесами над революціонерами-народниками, які відбулися у Харкові. Навпаки, нова орієнтація була обумовлена глибиною переконань, вимагала неабиякої твердості духу чи наполегливості. Але й цей уточнений легальний курс був досить небезпечним у тогочасних умовах. Адже переслідування, підозри, звільнення зі служби, обшуки і арешти – все це доведеться пізнати й Б.Д. Грінченкові. Його життєвий шлях лише підтверджує, що відкрита легальна праця у ім'я пробудження народу також потребувала не меншої мужності, ніж відстоювання нелегальних дій.

Розділ II. Б.Д. Грінченко – педагог і науковець

Новий етап у житті Б.Д. Грінченка розпочався після складання екстерном іспитів на звання народного учителя. Він домігся того, що у листопаді 1881 р. його було «якимсь чудом пущено вчителем на село» [23, с. 568]. Від того моменту, саме з педагогічною нивою й пов'язав свої народолюбні плани. Віддав їй, за винятком 1886-1887 рр., коли був земським статистиком Херсонської губернської управи, більше десятка років життя [74, с. 6].

Дуже вражає контраст між оптимізмом Б.Д. Грінченка, з яким він сприйняв надану можливість спілкуватися з простим народом на просвітньому ґрунті, та вкрай тяжкими обставинами, у яких це спілкування відбувалося. «Школа – се маленька хатинка ..., в ній 2 поламаних парти, вибите скло, зрита долівка і страшенний холод. Книжок нема ні одної», – повідомляв учитель-початківець своєму приятелеві І. Зозулі з с. Введенське Зміївського повіту в листопаді 1881 р. І тут же можна прочитати переконане й бадьоре: «Будемо боротися з неприхильними випадками і усякими перешкодами, які трапляються на нашому шляху» [84, с. 46].

Щодо «неприхильних випадків» різного роду (і не лише матеріально-побутового характеру), то їх точно не бракувало. Це засвідчують, насамперед, часті зміни Б.Д. Грінченком місць учительювання: рік у Введенському, рік у Єфремівці (Трійчатій). В останньому випадку, до школи у цьому російському селі письменник ходив три версти, адже мешкав в українському селі Чунишина (Семенівка). Він «жив в одній хаті з хазяями, квочками під полом, ягнятами й телятами по ночах, але того, чого шукав мав досить» [23, с. 568]. Очевидно, мова йшла про пошук українського лексичного і фольклорного матеріалу.

Після літніх учительських курсів у Зміїві 1883 р., Б.Д. Грінченка переведено вчителем у гарну двохкласну школу, знов таки «московську», в село Олексіївку Зміївського повіту, а вже звідси через одну зиму пощастило

йому перейти завідуючим школою в українське село (Нижня Сироватка Сумського повіту) [83, с. 23].

Те, що ці переїзди були пов'язані також з переслідуваннями Б.Д. Грінченка за його демократичні погляди, підтверджує хоча б нерівна боротьба, яку він повів у Нижній Сироватці проти шовіністично налаштованого місцевого священика. Розповідаючи про доноси за «українофільство» та іншу «агітацію», котрі писав на нього цей священнослужитель, Б.Д. Грінченко у листі до І. Зозулі від 1.Х.1885 р. з сумом зазначав, як важко йому боротися в обставинах, «когда твой противник – приятель миллионера Харитоненко, пред которым преклоняется вся губерния и который в Сумском у[езде] безусловно все...» [84, с. 46-47]. А в одному з приватних листів цього ж року до Д. Ткаченка повідомляв: «...Вероятно, уйду и если предварительно еще не посадят в кутузку, то это будет хорошо. Нужно искать места, а его положительно нет» [84, с. 48]. Тут йдеться про пошук нового місця роботи, бо доведеться піти з попереднього через тиск.

Порівняно довший час Б.Д. Грінченкові вдалося затриматися лише в с. Олексіївка Слов'яносербського повіту, де він від осені 1887 р. до вересня 1893 р. вчителював у приватній школі Х.Д. Алчевської [84, с. 48]. У той час, педагогічні погляди молодого вчителя, в цілому, відповідали вимогам і переконанням відомої діячки на ниві вітчизняної освіти. Тому, під цим «патронатом» праця Б.Д. Грінченка розгорнулася у значно сприятливіших умовах.

Відомо, що саме Х.Д. Алчевська взяла його під свій захист, у зв'язку з заведеною на нього у 1888 р. жандармами справою. Інкримінували зв'язки з В.І. Самійленком. Надто вже підозрілим видалося охоронцям режиму листування двох людей, що перебували під жандармською «опікою». У своїх мемуарах «Передуманное и пережитое» вона охарактеризувала Б.Д. Грінченка як «человека обаятельного» («деревенский люд горячо полюбил его, дети бежали в школу, как на праздник») [1, с. 241].

Добре розумів молодий вчитель, що багато він не зможе зробити на селі, але хоч невелику користь комусь принесе, особливо, як працюватиме десь в українському селі. Позаяк у школах Наддніпрянщини вчили російською мовою, то й Б.Д. Грінченко мусив учити дітей тією ж такою мовою. Але коли потрапляв він в українські села, то поруч з обов'язковою «московською», вчив він дітей і рідною їм, українською, криючись від начальства.

А вчителювати й без того було важко. «Люде не вспіли ще станути на ноги після довгої й тяжкої неволі – кріпацтва, злидні й темнота панували по селах, а всілякі мудрі людці, що глитаями, «кулаками» звано їх (ще й досі не перевелись вони на лихо людям), визискували бідний народ, мов тенетами путаючи його, напосідаючи на його з усих боків» [83, с. 19-20].

Насамперед, через різні ідейні погляди, невдовзі стався розрив між двома визначними педагогами. Б.Д. Грінченко, по-перше, наполягав на послідовному дотриманні принципу навчання рідною мовою (цьому, на його думку, не надавала належного значення Х.Д. Алчевська), а по-друге – він не приховував свого ставлення до важкого становища селян в економії Алчевських.

Про це, в одному з листів до своєї попечительки, без жодних недомовок писав: «Вы гуманные и хорошие люди, Вы хотите народу просвещения. Но как же этот народ будет просвещаться, работая в день 15-16 часов?» [84, с. 49]. А далі: «...Я хотел бы сказать всем, выражающим симпатию к народу и его просвещению: заботьтесь о просвещении, но еще более заботьтесь о том, чтоб народ мог просвещаться ... Спрашивайте о том, что читать народу, но еще более спрашивайте, что ему есть, во что одеться и обуться, потому что правду говорю Вам: не может человек с неудовлетворенными физическими потребностями развивать потребности духовные, и потому заботиться о народном просвещении без заботы о народном благосостоянии – это значит строить здание на песке» [84, с. 49-50].

Думки, адресовані Х.Д. Алчевській підтверджують свідчення М. Плевако про перебування Б.Д. Грінченка у с. Введенське. Приміщення для школи було таке мале, а охочих до навчання дітей було так багато, що до обіду приходила тільки частина дітей, а інша – вчилася по обіді. Отже, Б.Д. Грінченкові доводилось працювати з дітьми цілий день. Сам він обідав чи вже вечеряв геть-геть увечері і вечеряв до того ж те, що сам наварить. Бо спробував харчуватися на селі в однієї жінки, московки, та дуже не добре вона варила, то й довелося самому готувати.

Маючи усього 10 руб. на місяць, він не тільки сам харчувався, але й школярів годував своїми немудрими стравами – кулішем із салом та печеною картоплею. Б.Д. Грінченко мов рідний батько був школярам – ласкаво поводився, привітно розпитував дітей про їхнє життя й оповідав про все, що їх цікавило. У часи відпочинку він збирав навколо себе школярів, і в той час як варився куліш або пеклась картопля, Б.Д. Грінченко оповідав дітям про щось з науки, з життя й слухав дитячі оповідання, пригоди, казки тощо [83, с. 21].

До речі варто згадати, що 10 лютого 1884 р. Б.Д. Грінченко одружився з учителькою з Богодухівського повіту на Харківщині Марією Миколаївною Гладиліною, з якою довелося йому зустрітись на вчительських курсах в Зміїві. З того часу Б.Д. Грінченко не був уже самотнім на своєму шляху тяжкої праці – дружина була йому вірним другом і щирим помічником. Під впливом свого чоловіка вона теж стала до праці й писала книжки для народу підписуючись вигаданим прізвищем Марії Загірньої [83, с. 23].

Позиції Б.Д. Грінченка підтверджуються загальним прогресивним спрямуванням його педагогічної діяльності, котрий, турбуючись про освіту народу, аж ніяк не відривав її розвиток від розв'язання тогочасних складних соціальних проблем. Деякі докази цього знаходимо і у статтях на педагогічні теми, які він за підписами «Народный учитель Б. Гринченко» та «Народный учитель М-р-с» друкував у 1880-х рр. на сторінках журналу «Русский народный учитель» і газети «Южный край».

Попри основну освітню тему, спектр порушуваних тут автором питань дуже широкий: злиденне матеріальне становище учителів, земських шкіл, їхня цілковита залежність від підозріливих місцевих «заправил»; обстоювання засад народної педагогіки, популяризація педагогічних ідей К.Д. Ушинського (повне солідаризування з його вимогою навчання рідною мовою), роздуми щодо стратегічної мети, якої повинна дотримуватися школа (не донесення до учнів суми знань, а «пробуждение, развитие и укрепление мыслящей силы этих учеников») тощо [84, с. 50].

Не важко знайти у доробку Б.Д. Грінченка й роздуми про особистість народного вчителя, його взаємини з учнями. Йдеться про високі взірці гуманності, чуйності й товариськості в поводженні з дітьми, різного роду методичні рекомендації з власного досвіду. Складені ним «Українська граматка: до науки читання й писання» [26] і читанка «Рідне слово» [6] з ідейно-методичного погляду відзначалися високими якостями.

Зокрема, «Українська граматка: до науки читання й писання», цей перший підручник-буквар, складений Б.Д. Грінченком ще у 1880-х рр., використовувався навіть у радянській школі [74, с. 25]. Причому, у виданні підручника 1921 р. його пристосування до нового часу полягало лише у тому, що книгу доповнили текстом «Інтернаціоналу».

Видання має три розділи: азбука, «читання після азбуки», зразки каліграфії. У своїх методичних рекомендаціях для вчителів автор радить близько двох тижнів відвести добукварному періоду, пропонує зразки косоного письма малих та великих літер, а також слів чи фраз із ними. Послідовно подано вправи для письма, що, без сумніву, добре сприяло виробленню навичок коректного каліграфічного письма. Сама букварна частина граматики поділена на 29 параграфів. З них кожен включає предметний малюнок з підписом. До нього входить нова літера й окремі слова або речення, а згодом – невеликі оповідання.

Вивчення праць Б.Д. Грінченка засвідчує, що від самого початку педагогічної діяльності він багато уваги приділяв проблемі національної

освіти на українських землях, які входили до складу Російської імперії. Уже починаючи з 1883 р. з'явилися його виступи в петербурзькому педагогічному журналі «Русский начальный учитель». Загалом вони пов'язані з актуальною освітньою тематикою [64, с. 2]. І це при тому, що тоді Б.Д. Грінченку ще не виповнилося й 20-ти років.

Зокрема, це стаття «Змиевские педагогические курсы» (1883 р.), далі – «Письмо в редакцию» (1884 р.), «Письма учителей и учительниц об эмеритальной кассе» (1884 р.), «Школы Змиевского уезда Харьковской губернии» (1884 р.), «Цель народной школы» (1885 р.).

Так, уже в своїй публікації «Змеевские педагогические курсы» просвітник сформулював свою ключову ідею: чим досконалішим буде учитель як фахівець, то успішніше навчатиме школярів. Аби успішно навчати учнів, учитель повинен постійно вдосконалюватися. Має відбуватися його саморозвиток. Цьому сприяє і робота вчительських курсів для підвищення професійної освіченості [11, с. 481].

Впадає у вічі й те, що у цій статті Б.Д. Грінченко висловив занепокоєння щодо того, що на курсах жінок-учителів на порядок більше, ніж чоловіків [11, с. 482]. У той же час, він констатував низький рівень педагогічних знань саме учителів-жінок зі спеціальною освітою. Але також зазначав, що і серед чоловіків-учителів практично не було нікого з вищою педагогічною освітою [11, с. 483].

Аналізуючи роботу педагогічних курсів, котрі діяли у містечку Зміїв під Харковом, Б.Д. Грінченко позитивно оцінив проведення в школі (функціонувала при курсах) показових відкритих уроків. Після них відбувалося обговорення відвіданих занять за тогочасними принципами і вимогами дидактики. Наприклад, «стосовно російської мови, – читаємо в дописі, – були критично проаналізовані методи навчання грамоти, пояснювального читання та опанування граматики у зв'язку з письмовими роботами та було зроблено висновки щодо того, який метод найкраще застосовувати» [11, с. 481]. Але слухачі одноставно дійшли думки, що

найбільш раціональним способом навчання повинен вважатися аналітико-синтетичний [11, с. 482]. Крім того, молодий вчитель розкритикував методику сучасних йому російських педагогів Й.І. Паульсона та М.Ф. Бунакова, котрі пропонували на усіх без винятку уроках запроваджувати елементи грамоти [11, с. 483].

Також, як практикуючий учитель, Б.Д. Грінченко приділив значну увагу пояснювальному читанню і розкриттю його характеру й мети в народних школах. Окреслив хиби діючих підручників з російської мови. На його думку, вони не містили виховного матеріалу чи вправ на розвиток логічного мислення. На жаль, також зауважував діяч, даючи оцінку з приводу роботи курсів, незадовільною виявилася й робота математичної секції, де «курсанти були лише пасивними слухачами» [11, с. 483].

До цього варто додати, що, як установив М. Веркалець, працюючи народним вчителем, молодий педагог-просвітник повністю відкидав такі прийоми у навчанні, як зазубрювання або неусвідомлене запам'ятовування. Він працював над розвитком образного, абстрактного мислення, намагався залучати учнів до самостійного читання з подальшим написанням рецензій на прочитані книги, практикував обговорення прочитаного [44, с. 9].

Надалі, уже у 1885 р., у статті «Цель народной школы», головними завданнями школи Б.Д. Грінченко визначив формування розвиненої людини, яка спроможна засвоїти світоглядні, морально-етичні, естетичні й психолого-етнографічні особливості своєї нації. Він писав, що нова школа має поєднувати у собі розумовий розвиток та виховання дитини. Справжню суть народної школи вбачав у тому, «щоб виховати розум дитини, розвинути, зміцнити його, зробити дитину придатною для подальшої діяльності» [27, с. 504].

І вже тоді, молодий педагог наголошував, що аби забезпечити високий рівень викладання, вчитель повинен мати усі необхідні матеріальні умови для праці: як у школі, так і вдома. «Тільки тоді вчителі стоятимуть на належній висоті, коли думку про швидше засвоєння учнями того чи іншого

повідомлення не супроводжуватиме думка про порвані чоботи чи пальто. Тільки тоді вчителі стануть повністю народними вчителями. Тільки тоді й суспільство інакше гляне на народних учителів, тільки тоді вони здобудуть визнання та вплив у сучасному житті...» [27, с. 502].

Розмірковування про освіту в подальшому теж пронизують велику частину літературно-публіцистичної спадщини Б.Д. Грінченка. А ідею створення української національної школи можна вважати першочерговою серед його освітніх ідей. Причому, виявивши високу обізнаність і глибину аналізу, до її обґрунтування підійшов з різних позицій: історичної, філософської, соціологічної, педагогічної та психологічної. «Уся книжна та шкільна справа прийшла до нас, – писав він, – із Візантії вкупі з християнством... Школи були при монастирях та при великих кафедральних церквах. Учено тільки читати, а хто хотів вищої науки, то той ще вчився писати й лічити (рахувати). Хто ж хотів засягти найвищої науки, той навчався грецької мови, читав книжки грецьких письменників і силкувався й сам писати на такий зразок, як вони» [18, с. 400].

З цього приводу слушно писав М. Веркалець: «У ряді праць Борис Грінченко ілюструє свої роздуми про школу історичними фактами з минулого України, звертається до яскравих постатей українських жінок, таких як високоосвічена волинська княгиня Ганна Корецька, яка переймалася проблемами національної школи, Олени Горностаєвої, Галини Гулевич, Ганни Гайської, Раїни Ярмолинської та інших, які брали активну участь у релігійно-просвітительському русі, у тому числі в організації церковних товариств, а також відігравали важливу роль у політичному житті України, створюючи монастирські школи та дитячі притулки» [44, с. 35].

Дослідник показав, як Б.Д. Грінченко із захопленням описав героїчні вчинки в боротьбі проти польської шляхти відомої організаторки шкіл для селянських дітей Ганни Борзобогатої-Красенської (повела озброєний загін гайдуків-артилеристів проти самого короля, завдавши королівським військам поразки) [44, с. 35]. Очевидно, що наводячи ці приклади, педагог намагався

сприяти пробудженню національної свідомості українців, спонукати їх до замислення над соціально-культурним становищем.

У пізніші роки, значний суспільний резонанс викликали праця Б.Д. Грінченка «Яка тепер народня школа на Україні» [28] (гнівno викривала «победоносцево-катковське» спрямування шкільної освіти у дусі триєдиної формули «самодержавие, православие, народность») та докладна розвідка «На безпросвѣтномъ пути: Обь украинской школѣ» [15] (змалювавши плачевне становище, у якому з «ласки» уряду опинилася українська школа, автор дійшов висновку: «Народ без развивающейся, прогрессивной мысли, без творчества является в общечеловеческой семье больным членом, не вносящим в общую сокровищницу приобретенный человеческого духа ничего своего» [15, с. 97]).

На думку деяких науковців, саме робота «На безпросвѣтномъ пути: Обь украинской школѣ» є найціннішим і найважливішим науково-педагогічним твором Б.Д. Грінченка [57, с. 95]. Її особливістю є гармонійне поєднання публіцистичного стилю викладу із глибиною наукового осмислення тогочасних проблем. У цій своїй праці автор здійснив ґрунтовну предметну критику тогочасної дійсності, зокрема у сфері української освіти. Але не задля самої критики, а з метою підготовки підґрунтя на майбутнє.

Глибока переконаність у настанні позитивних змін, надихала Б.Д. Грінченка на визначення стратегічних напрямків реорганізації школи в на українських землях. Головні з них були викладені у проекті статуту Всеукраїнської спілки вчителів і діячів народної освіти, заснування котрої він ініціював у 1906 р. [57, с. 95].

Як стверджувала О. Сухомлинська, у проекті статуту розроблена програма системи національної освіти та шляхи її реалізації, що передбачали: запровадження загального безкоштовного обов'язкового початкового навчання для усіх дітей; забезпечення наступності між початковою, середньою й вищою школами; реалізація права усіх народів, у тому числі українського, навчатися рідною мовою; введення у середніх школах,

університетах курсів вивчення української мови і літератури, а також географії та історії України [100, с. 444].

Кредо просвітителя-демократа, котрий наполегливо розвінчував самодержавну систему освіти, Б.Д. Грінченко висловив у статті «Народнопросвітні книжки»: «Зі шкільних кафедр, з церковних амвон, у книжках, у газетах вони подають народіві духовну їжу. Вони перекручують або вигадують факти, вони зневажають логіку, вони цвілими забобонними формулами силкуються затуманювати людський розум, щоб він не бачив правди навіть там, де вона сама стає йому перед очима, і все на те, щоб цією облудою просвіти затримати, припинити справжню просвіту і вдержати серед людей у старій силі ідеали рабства і панування, експлуатації й безправності. Щоб могли бути пани й раби, могла істніти божевільна, злотом обсипана, діамантами осяяна пишнота-розкоші, а поруч із нею і через неї – страшніше за всі страхи Дантового пекла, темне, брудне, запаморочливе, оточене хворобами голодне вбозтво!» [4, с. 111-112].

Зі «слугами темноти» Б.Д. Грінченко як педагог енергійно боровся впродовж усього свого життя. Причому цей бік його діяльності дуже високо оцінювали сучасники [78, с. 55].

У статті «Якої нам треба школи» (1907 р.) Б.Д. Грінченко висловив дуже важливу педагогічну аксіому: «Як не можна жити за зразком іншого народу, точно так не можна виховувати, виховуватися за чужою педагогічною системою, якою б не була вона чіткою і добре обдуманною» [29, с. 91].

Він непохитно стверджував, що кожний народ у цьому сенсі повинен пробувати свої сили й переконливо доводив, що українська школа має повне право і на самобутність, і на оригінальність, котра відрізняє її від західноєвропейської чи від російської педагогічної традиції [29, с. 92].

Також у згаданій статті Б.Д. Грінченко висловив важливе міркування стосовно значущості якісної хорошої освіти для українських дітей: «...рідна школа легко й швидко навчатиме наші діти, а потім вони ще й далі

вчитимуться з усяких наукових книжок, писаних нашою мовою; а всякі громадські й урядові справи умітуть вони краще впорядковувати, ніж тепер, бо раз, що самі будуть розумніші, освіченіші, а друге, незрозуміла мова не буде їм перешкоджати тямити ті справи» [29, с. 93].

До найважливіших проблем тогочасної школи в межах українських земель, яку слід було розв'язати якнайшвидше, Б.Д. Грінченко відносив відсутність вільного вибору мови навчання учнями. Він виступав категорично проти застосування мови як засобу станового, класового й національного розмежування або здійснення морального та психологічного тиску на людей.

Зокрема, у дописі «Народні вчителі і українська школа», який було вміщено до газети «Громадська думка» (1906 р.) діяч наголошував: «Мова не може бути «панською», або «мужицькою», «міською» або «сільською», вона повинна бути основою взаєморозуміння і злагоди в суспільстві, взаємодії і підтримки всіх здорових сил нації. Мова є одночасно і засобом і формою вияву думки, творчого освоєння дійсності. У ній відображається історично неповторний духовний досвід народу, із втратою якого люди стають значно біднішими» [16, с. 77].

Систематизуючи роздуми про національну школу, Б.Д. Грінченко стверджував: «Без народної мови нема і не може бути народної просвіти. А зробити се велике діло можна тільки тоді, коли вчителі будуть свідомими українцями і вчитимуть у вільній народній українській школі» [16, с. 85].

Б.Д. Грінченко своєрідно пов'язував важливість рідномовності освіти й дотримання наступності в навчанні всіх типів навчальних закладів. У нарисі «Якої нам треба школи» (1907 р.) він ґрунтовно обстоював ідею, що умовою єдності системи освіти повинна бути саме рідна мова навчання.

Педагог радив починати створювати національну систему освіти від початкової ланки – народної школи. А паралельно перебудовувати роботу гімназій чи університетів: «... щоб по середніх школах якомога швидше завели науку української мови, українського письменства та історії

українського народу; щоб самі науки заведено й на університеті, та ще треба там і українського народознавства. А як якийсь час так побуде, то вже ми придбаємо чимало таких людей, що і науку, і українську мову добре знатимуть і могтимуть і для гімназій, і для університетів і книги до науки поскладати, і самим бути учителями по гімназіях та професорами по університетах» [29, с. 98].

Провідною умовою створення національної школи Б.Д. Грінченко вважав активну самовіддану працю інтелігенції. Також, понад це, єднання інтелігенції з народом, «може мати взаємну користь, адже справжній смисл життя і діяльності визначається в розумінні інтересів свого народу» [29, с. 96].

В просвітницькій діяльності національної інтелігенції, педагог виділяв два таких першочергових завданнях: інтелігенція має оволодіти українською мовою; єднання інтелігенції і простого народу відбудеться лише тоді, коли усі школи на українській землі стануть українськими [29, с. 97]. Інтелігенція, за його твердженням, повинна стати організатором та об'єднуючою ланкою у боротьбі за культуру й освіту, має роз'яснювати народу трагедію денационалізації, а також передавати нащадкам власний національний культурно-історичний досвід [29, с. 98].

Просвітник болісно споглядав втрату національних ознак великою частиною сучасної йому української інтелігенції. Найбільше тією, яка опікувалася освітою народу. За таке він, зокрема, написав ще у статті «Яка тепер народня школа на Україні» (1896 р.): «Народопросвітній рух, щоб статися широким і глибоким, мусить бути національним, українським, тобто наша інтелігенція тільки тоді може справді зворушити народні маси просвітою, коли перестане бути панамі-чужинцями на своїй землі, не стане жерти очима Петербург та Москву, а повернеться до мови й духу своєї нації і, зрозумівши добре шлях, який рідному народові визначила історія, піде сим шляхом в праві просвітній і потроху, не кидаючи ніколи боротьби, виб'є з-

під урядових рук народню школу й письменство – тоді і тільки тоді й можна нам сподіватися добра» [28, с. 150].

Наголосимо, що Б.Д. Грінченко багато сподівань покладав і на сили національно свідомого українського учительства [16, с. 84]. У статті «Народні вчителі і вкраїнська школа» (1906 р.) просвітник писав: «Народні вчителі не повинні пасивно чекати, коли суспільний рух покличе їх до виконання громадського і професійного обов'язку, а брати активну участь у процесі духовного відродження нації, водночас покращуючи свою загальнокультурну, теоретичну й методичну підготовку» [16, с. 84-85]. Зважаючи на викладені факти біографії, на наше переконання, прикладом такого виконання громадського й професійного обов'язку був сам Б.Д. Грінченко.

Насамкінець, слід зазначити, що його педагогічні погляди протягом життя хоч і змінювалися, поглиблювалися й викристалізовувалися, але незмінним залишалось прагнення до реалізації ідей послідовної демократизації чи гуманізації шкільної справи, а головне – надання змісту навчання та виховання національного характеру, який передбачає навчання дітей рідною мовою, осягнення національної історії, фольклору і традиційної культури чи, хоча би, елементів народознавства. На його думку, сукупно, усі зазначені освітні аспекти сприятимуть засвоєнню духовних цінностей свого народу.

Також у статті «Якої нам треба школи» Б.Д. Грінченко висловив невідкладну потребу щодо організації національної школи: «Нам треба зараз же науки української мови, історії українського письменництва, історії українського народу і українського народознавства по гімназіях та університетах» [29, с. 98]. З точки зору сучасності, ці ідеї не втратили своєї актуальності й сьогодні. Більше того, вони набули нового забарвлення у контексті широкомасштабних процесів оновлення української освіти.

Без сумніву, усі роки (а особливо початковий період) педагогічної праці Б.Д. Грінченка були напруженими й змістовними. Однак його тривале

перебування у «глухому куті глухого царства», як висловився М.І. Павлик про обставини, у яких він жив і творив, тобто відносно далеко від центрів громадсько-літературного руху, не могло не накласти на світогляд і певного негативного відбитку [84, с. 53].

Паралельно з педагогічною діяльністю, Б.Д. Грінченко активно входив до числа українських науковців. У цій царині він відомий як автор одних з перших ґрунтовних праць з української етнографії, як один з перших бібліографів і, звісно, автор знаменитого словника [52, с. 98].

З дитинства Б.Д. Грінченко вивчав український фольклор, цікавився культурою народних звичаїв та довершеністю гармонії української пісні. Як відомо, поживлення культурного життя в Україні на початку 1890-х рр. сприяло відродженню фольклористики й етнографії. У той час заняття етнографією відкривали незвідані численні пласти народних вірувань, міфологічних уявлень, фольклорних традицій, обрядів на основі яких формувався світогляд українців. Відтак і у центрі етнографічних досліджень Б.Д. Грінченка постав народний пласт української культури [56, с. 133].

Дослідження фольклору дозволило Б.Д. Грінченку виявити «картину світу» українських селян, з'ясувати їхнє ставлення до сім'ї, шлюбу, чужинців, сформувати уявлення про українське суспільство як певну цілісність. Його етнографічну діяльність, знання з українського народознавства високо оцінювали сучасники Ф.К. Вовк, З.Ф. Кузеля, А.Ю. Кримський та інші.

Наприклад, М. Сумцов у статті «Діячі слободського фольклору» [99] обґрунтував велике значення «Етнографічних матеріалів, зібраних у Чернігівській і сусідніх з нею губерніях» [8-10] Б.Д. Грінченка. У їх трьох томах – пісні, казки з численними бібліографічними вказівками й примітками до них. Він мав великий авторитет, повагу серед науковців-етнографів того часу, про що свідчить і золота медаль Російської академії наук (за рецензію на працю «Сборник материалов по малоруському фольклору»), написану за дорученням академії [56, с. 134].

Теперішня, одна з провідних дослідниць етнографічної спадщини Б.Д. Грінченка, Л. Козар, також дала свою високу оцінку. У статті «Лицарі духу» вона намагалася пояснити особливе його зацікавлення «...українським фольклором як засобом піднесення національного самоусвідомлення» [60, с. 10]. У інших публікаціях авторка обґрунтувала тезу про особливу роль Б.Д. Грінченка у фольклористичній діяльності, як «справжнього апостола українського націоналізму» [61, с. 36; 62, с. 34]. А у монографії «Борис Грінченко як фольклорист», на противагу судженням деяких інших учених, які ставили під сумнів оригінальність напрацювань вченого, авторка переконливо довела, що більшість текстів у раніших збірниках не друкувалися [59, с. 47].

Розглядаючи наукову діяльність Б.Д. Грінченка, слід зазначити, що ця сфера загалом у Російській імперії була способом індивідуального особистісного протистояння тогочасному соціально-політичному деспотизму й залишалася однією з небагатьох ділянок вільного вираження творчої особистості. А для Б.Д. Грінченка, крім подібного протистояння, така робота поставала ще і як культурницька місія [56, с. 135].

Злам традиційної суспільної ієрархії, поступове формування індустріального суспільства – спричинили процеси демократизації культури та цивілізації. Стимулювався розвиток гуманітарних чи соціальних наук. Зокрема, відбувалося і становлення вітчизняної етнографії [69, с. 15].

Тогочасна наука була покликана задовольняти потреби модерного, динамічного суспільства й потребувала нового типу дослідника – представника середнього прошарку населення, який би убачав своє покликання у задоволенні зростаючих потреб в знанні власної історії та культури. Якраз таким дослідником був Б.Д. Грінченко [56, с. 135].

Одними з його ключових і, разом з тим, фундаментальних праць в усій українській етнографії стало тритомне зібрання «Этнографических материалов, собранных в Черниговской и соседних с ней губерниях» [8-10] та збірник «Из уст народа. Малороссийские рассказы, сказки и прочее» [12].

У статті «До етнографії Чернігівщини» А.Ю. Кримський ґрунтовно проаналізував цей етнографічний доробок Б.Д. Грінченка і написав, що ці роботи – «найутішніше явище в цій царині» [67, с. 450]. А.Ю. Кримський наголосив на тому, що «записи свої Б. Грінченко вів здавна і ото свої численні етнографічні записи, роблені, починаючи од 1878 року (на Харківщині попереду), він саме тепер вкупі з записами чернігівськими і видає» [67, с. 448]. Як позитив А.Ю. Кримський також відзначив обробку матеріалів, їх старанну систематизацію і вважав, що «цією стороною Грінченків збірник безперечно вищий за усі інші» [67, с. 463]. А у листах від 1899 р. до Б.Д. Грінченка він зазначив, що ця праця прекрасна і її залюбки читатимуть не лише самі етнографи, а й звичайнісінькі читачі з поетичним чуттям; а також вказав, у закордонному виданні «Archiv fur slavische Philologie» була дуже похвальна рецензія на «Етнографічні матеріали, зібрані у Чернігівській і сусідніх з нею губерніях» [56, с. 136].

Розлогу огляд-рецензію в «Заветах деревни» також подав відомий дослідник В. Горленко. Про праці Б.Д. Грінченка він писав, що у них стараннями автора зібрані зразки народної творчості, «створені старинним типом сільського життя», які стали історією. Ці роботи є пам'ятники старим «завітам села», які вже стали історією, до якої можна ставитися спокійно, де усе представлено зрозуміло, де життя вже підбило свої підсумки, а ці збірники – історичні документи, так само цінні, як і писемні літописи й акти. Критик особливо наголосив «на розкритті світу малоросійського села – поле, господарчі роботи. Земля – джерело благополуччя, годувальниця; а особиста праця – єдиний спосіб існування. І з якою повагою ставиться селянин до плодів своєї праці, святого хліба» [47, с. 215].

У різних виданнях рецензував та популяризував праці Б.Д. Грінченка з етнографії чи фольклору, зокрема й «Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях» і Ф.К. Вовк [55, с. 195]. Наприклад, у авторитетному французькому виданні надрукована рецензія на два томи цієї роботи. Вчений відзначив багатство українського

фольклору, яке ще повністю точно не вичерпане, а яскравим свідченням цього, на його думку, є Етнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях».

Ф.К. Вовк наголосив на глибині публікації, гарній мові, наявності соціального філософського змісту в різноманітних прислів'ях, відзначив багатство матеріалів, представлених у збірнику. Він вважав, що якщо збірник буде продовжений, то за чисельністю й обсягом матеріалів перевершить усіх своїх попередників. Ф.К. Вовк з позитивом згадав про надану належну ретельно укладену бібліографію до кожного розділу видання. Автор, писав рецензент, проаналізував дуже багато рідкісних джерел, «розсіяних» в провінційних публікаціях, які сьогодні знайти вже неможливо. Водночас, він зробив зауваження щодо поліпшення можливості користування працею: бракувало алфавітного покажчика. А свою рецензію завершив словами: «Пан Грінченко вже добре відомий в українській літературі як письменник великого таланту, який добре розуміється на мові і житті народу України, ще, ми сподіваємося, надасть великі послуги етнографії і фольклору своєї країни. Таким чином, ми вітаємо його з таким блискучим дебютом» [56, с. 137-137].

Крім того, у ті роки інтелектуальні еліти часто використовували етнографію для обґрунтування власних національних проєктів. А однією з форм етнографічної діяльності стала організація музеїв та впровадження виставок. Йдеться про ентузіастів-любителів, котрі не мали спеціальної професійної підготовки [69, с. 15]. Відтак, саме ця діяльність набувала значення дієвого механізму у формуванні світоглядних засад нових суспільних станів, які стали новим споживачем культурної продукції. Таким чином, музеї виконували функцію популяризаторів національної культури, культурних норм чи моральних цінностей. До музейної справи вчений теж мав певний стосунок [56, с. 135].

З листів Ф.К. Вовка до Б.Д. Грінченка дізнаємося про позитивну реакцію наукової громадськості щодо згадок 1900 р. у «Кіевской старині» як останній їздив приймати музей Тарнавського [32, с. 33]. У цьому ж листі

Ф.К. Вовк висловив надію, що молодого науковця запросять до організації етнографічної виставки та музею до археологічного з'їзду, який мав відбутися у Харкові в 1902 р. Поважний вчений закликав колегу: «Не відмовляйтеся, бо це таке діло, що до його треба всім ставати!...Треба тільки гарненько всім узятися, то можна такий музей спорудити, що ні перед ким не стидно буде. За чехами нам нема чого ганятись, а усе-ж таки треба пригадати собі, який вплив мали їхні етнологічні вистави на національне відродження і який гарний Музей вийшов з їхньої Виставки 1896 р.» [32, с. 34].

І ось Б.Д. Грінченко, разом із дружиною, взявся впорядкувати музей громадського діяча, колекціонера і мецената В.В. Тарновського, який усе своє життя збирав пам'ятки української старовини та заповів його чернігівському земству. «А роботи з музеєм було так багато, – писав М. Плевако, – що подружжя Грінченків півроку працювало і вдень і ввечері майже без спочинку» [83, с. 47].

Але, хоч земське зібрання виділило 700 крб. для впорядкування музею, Б.Д. Грінченко рішуче відмовився узяти гроші. Він виконав цю роботу безкоштовно. Ним, за відносно короткий час, були розібрані різні експонати музею. Серед них були рукописи, картини, малюнки, колекція речових та документальних пам'яток XVII-XVIII ст. На основі цього було укладено та видрукувано «Каталог музея украинских древностей В.В. Тарновского» [13].

Оцінюючи загалом здобутки Б.Д. Грінченка як етнографа, слід зауважити, що запис і подальша обробка матеріалів допомагали глибше осягнути йому світоглядні уявлення українського народу, повсякденне життя в усій різноманітності, виявити особливості духовної культури й відобразити їх у художній творчості. А усе це давало науковцю багатий матеріал для складання «Словаря української мови» [35].

Відомо, що ідею про написання цього словника ще в середині XIX ст. висловив П.О. Куліш, який і розпочав підбір матеріалів для його створення. Поповненню фундаментального майбутнього лексикографічного видання

сприяли й численні шанувальники української мови [78, с. 78]. До цієї справи у різні роки долучились відомі діячі української культури і науки: Ганна Барвінок, М.І. Костомаров, Т.Г. Шевченко, М.В. Лисенко, М.П. Драгоманов, О.Я. Кониський та інші. Редагуванням зібраних об'ємних матеріалів займалися П.Г. Житецький, В.П. Науменко, Є.К. Тимченко [72, с. 103].

Проте укладання словника не мало належного наукового підґрунтя, не базувалося на чітких лексикографічних принципах. Усі матеріали не були належним чином систематизовані й упорядковані, чи точно обліковані. Це був алфавітний список слів, з не завжди точними однослівними перекладами, а іноді взагалі без них. Тобто це не був реєстр у термінологічному лексикографічному значенні [65, с. 39].

Перші спроби самого Б.Д. Грінченка працювати над словником зафіксовано ще з 1880 р., однак лише 14 лютого 1902 р. редакція журналу «Киевская старина» передала мовознавцю для повного остаточного доопрацювання, редагування й оформлення зібраний широким колом людей словниковий матеріал [72, с. 103].

Чому для завершення такої важливої складної справи було обрано саме Б.Д. Грінченка? Адже «Стара київська громада» – цвіт української громадськості того періоду – ставилася до нього з великою обачністю [40, с. 305]. На той час він був уже добре відомий по всій Україні як громадський діяч, літератор та знавець української мови й уболівальник за національний розвиток [40, с. 304]. Але мав освіту й звання лише народного вчителя, не був дипломованим вченим, тому «патентовані філологи» довгий час і не погоджувалися передати йому, самоукові, редагування цього словника. Певною перешкодою була також нетерпимість самого Б.Д. Грінченка до «старих українофілів», яких він у статтях «Хто винен?» [5] та «Де ж наша робота?» [3] осуджував за недбалість до громадських проблем українського суспільства.

Однак, не дивлячись ні на що, його кандидатуру на роль редактора було затверджено. Цьому сприяла низка важливих чинників. На думку

дослідників, це відбулося насамперед тому: «дарма що він не вчивсь на історико-філологічному факультеті, мав природний філологічний, зокрема лексикографічний дар», – стверджував академік А.Ю. Кримський [80, с. 31].

До такого вибору схилила й активна участь майбутнього укладача у збиранні зразків українського слова під час свого вчителювання у різних місцевостях України. Взірців було більше тисячі й усі вони знайшли своє чільне місце в рукописі словника [65, с. 39].

Крім того, Б.Д. Грінченко на той час був знаним досвідченим добре підготовленим працівником у царині української лексикології та лексикографії. Адже брав особисту участь у виданні «Словаря російсько-українського» М. Уманця і А. Спілки (1893-1898 рр.) [72, с. 103].

Не можна не взяти до уваги і тонке мовне чуття, талант письменника Б.Д. Грінченка, і такі його особистісні риси, як працездатність, пунктуальність, сумлінність, методичність у роботі. А головне – любов до всього українського [65, с. 39].

За офіційною угодою, роботу над словником необхідно було виконати за два з половиною роки. Особисте ставлення до цієї роботи упорядник-редактор висловив так: «Часу було так мало... і останній рік-півтора мені доводилось сидіти над ним [словником] 10-11 годин щодня» [22, с. 590].

Як згадував Є.Х. Чекаленко, хоча «Грінченко справді людина тяжка і трудна в громадському житті, а зате як окремий робітник – однак не має собі тепер рівного» [40, с. 305]. Отож, переїхавши до Києва на початку літа 1902 р., Б.Д. Грінченко поринув у роботу над словником [65, с. 39].

За попередньою угодою з редакцією, словник не мав перевищувати кількості 52-53 тисяч слів, а «старогромадівці» взагалі наполягали на тому, щоб була використана лексика тільки тих письменників, які увійшли в літературу не пізніше 1870 р. Мовляв, пізніше мова стала «нечистою». Тому, Б.Д. Грінченко переконував видавців, що у такому обсязі словник буде «бідним в порівнянні з дійсними лексичними запасами мови» [65, с. 40], і закликав прийняти рішення про його розширення. До того ж в одержаних

ним картках, слова були виписані навіть далеко не з усього виданого українською мовою до 70-х рр. XIX ст.

Наприклад, серед невикористаного матеріалу, який він опрацював разом з дружиною, були й такі публікації видатних українських етнографів, фольклористів, літературознавців чи публіцистів, як «Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западнорусский край» П.П. Чубинського, «Малорусские народные предания и рассказы» М.П. Драгоманова, «Чумацкие народные песни» І.Я. Рудченка, фольклорні записи зібрані І.І. Манжурою, В.П. Милорадовичем, членами Наукового товариства імені Т.Г. Шевченка, Харківського історико-філологічного товариства, Краківської академії наук, а також твори низки відомих письменників – знавців української мови (Ганни Барвінок, П.О. Куліша, І.С. Нечуя-Левицького) [65, с. 40].

У роботі над словником Б.Д. Грінченка не зупиняла навіть відмова редакції виділити кошти на виписування слів із книжок. Цю роботу безкоштовно виконувала М.М. Грінченко. Також, як упорядник, він увів до словника матеріали власних кореспондентів. До переданих редакцією 49 тисяч слів, Б.Д. Грінченко додав ще 19 тисяч слів у словник. З урахуванням застосування гніздової системи групування слів, їх загальна кількість перевищує 80 тисяч. Тому дуже слушною видається думка дослідника словника М.М. Пилинського: «Не применшуючи цінності зібраних попередниками матеріалів, визнати їх лише одним з джерел, якими користувався автор славетного Словника, не варто» [82, с. 26]. А загалом, виконану Б.Д. Грінченком роботу, цей сучасний український лексикограф охарактеризував так: «Було виконано належне семантичне оформлення, дібрано граматичні форми, стилістичні та пояснювальні ремарки, подана точна наукова документація словникового реєстру, численні ілюстрації до них» [81, с. 211].

На початку 1905 р. рукопис словника навіть було подано комісії для участі у конкурсі на здобуття премії М.І. Костомарова. У результаті,

базуючись на всебічному аналізі російського філолога академіка О.О. Шахматова, комісія визнала його кращим малоросійським словником. Але, водночас, вказала й на певні недоліки, тому працю відзначили другою премією [65, с. 40].

Серед найсуттєвіших зауважень до словника, рецензент зазначив його неповноту – відсутність або недостатність зразків окремих українських говірок, замале використання етнографічних матеріалів та лексикографічних джерел попередників, творів письменників, які творили до 1870 р. Але це визнавав і сам упорядник: «Вузькі часові межі, відведені йому редакцією, не сприяли досягненню повноти виконання завдань» [35]. Також у передмові до словника він указав: «Ми вважаємо свою працю першою сходинкою на шляху створення наукового українського словника і, усвідомлюючи багато його недоліків, все ж наважуємося випустити його у світ, щоб дати точку опори подальшій праці в цьому ж напрямі» [35].

Чотири томи словника виходили у Києві протягом 1907-1909 рр. Вони містять українські слова з перекладом російською мовою. Для їх опису було обрано такий спосіб оброблення: фіксація наголосу в слові, подано граматичне визначення, до іменників зазначено родовий відмінок однини, до дієслів – 1 й 2 особу однини [72, с. 104].

Щодо структури видання, то необхідно зазначити, що «Словарь української мови» став словником живої української мови. Поряд із загальноживаними словами зафіксовано і діалектизми, часом вузьколокальні значення слів. Більшість слів проілюстровано реченнями. Назви рослин і тварин подано з латинськими науковими відповідниками. У передмові до видання Б.Д. Грінченко дав стислий, але досить докладний огляд історії української лексикографії [65, с. 40].

Українська частина «Словаря української мови» надрукована новим (спеціально для цього видання розробленим Б.Д. Грінченком правописом), так званою «грінчевичівкою», яка акумулювала усе краще з попередньої

української правописної практики. До речі, саме грінчевичівку, покладено в основу сучасного українського правопису.

Варто згадати, що у полеміці щодо правопису словника, упорядник базувався на особистому досвіді вчителя і вважав, що правопис «мусить бути такий, щоб, зостаючись науковим, він разом з тим був і якомога легшим до початкової науки і до дальшої науки рідної мови. ... Та й хіба з однією тільки школою нам клопіт? Адже ж і інтелігенцію нашу зденаціоналізовану ми мусимо ще навчити вкраїнської мови. І дуже мудрований правопис був би дуже важною перешкодою на цьому поворотному шляху до рідного слова, на шляху, що ми неминуче мусимо пройти. І нам конче треба знайти в правописній справі ту розумну середню стежку, що, пішовши нею, ми й науку рідної мови не утрудняли б, і науковості правопису додержали б» [24, с. 5].

Про значення правопису Б.Д. Грінченка І.І. Огієнко у 1949 р. написав так: «Правопис цього словника був прийнятий по всіх українських редакціях та виданнях. Ось цей правопис, як вислід збірної праці письменників всього 19-го століття й усього українського народу, й запанував в Україні, і держиться в нас аж до сьогодні» [76, с. 356].

А український громадсько-політичний і державний діяч, мовознавець С.О. Єфремов порівнював Б.Д. Грінченка з «будівничим словника»: «Своїми руками брав він кожную цеглинку, кожен каміньчик, обтісував, обшліхтовував його, припасовував до сусідніх, клав на призначене загальним планом місце, додавав і нового матеріялу, зацементовував – і каміньчик по камінчику ріс той будинок, аж поки виріс до вікопомного діла. Діло те було переломовим в історії нашої лексикографії, з його, як зазначено вже, починається нова в ній сторінка. І цілком справедливо і по заслuzі завжди стоятиме першим на ній ім'я – Бориса Грінченка» [54, с. 24].

Саме на матеріалі «Словаря української мови» ґрунтувалися перші, прийняті 1921 р., «найголовніші правила українського правопису», схвалені Українською Академією наук [68]. Ці нормативні вимоги української

орфографії, стали обов'язковими для усіх видань, для усіх типів освітніх, державних закладів, установ і відіграли важливу роль в піднесенні україномовної освіти й сприяли формуванню національної свідомості українців.

Крім того, дана лексикографічна праця стала у нагоді при створенні багатьох наступних подібних робіт. Численні посилання на неї можна знайти у багатьох російсько-українських словниках, які друкувалися пізніше. У створенні свого словника Б.Д. Грінченко використав із практики попередників усе, що дійсно відповідало природі української мови та надавало нашій орфографії національного звучання.

На думку українського мовознавця академіка В.М. Русанівського, «Словарь української мови» справив «колосальний вплив на процес нормування української літературної мови, хоч такої мети упорядник перед собою не ставив» [92, с. 263]. Нема жодного сумніву, що ця праця слугуватиме не одному поколінню наших мовознавців, дослідників і поціновувачів рідного слова.

«Словарь української мови» Б.Д. Грінченка перевершив усі типи попередніх українських словників. Як за обсягом свого реєстру чи точністю й широтою документації слів, використанням джерел, так і складом та добором лексики. Зазначені характеристики видання дають підстави науковцям вважати його національним скарбом, який відіграв важливу роль у фіксації й нормуванні народної лексики у сучасній українській літературній мові [65, с. 42].

Характеризуючи науковий доробок вченого, слід згадати і про маловідому сторінку його життя – заняття бібліографією [49, с. 39]. Зокрема, на сторінках «Земского сборника Черниговской губернии» він популяризував українські книжки, укладав допоміжні покажчики до газети «Черниговские губернские ведомости» у 1860 р. і 1861 р. Співпрацював із бібліографічними відділами галицьких журналів «Зоря» й «Літературно-науковий вістник», подаючи до них критико-бібліографічні відомості з назвами «Новості

української літератури» чи «Нові українські книжки» [48, с. 137]. Публікував і зведені праці з поточної бібліографії, чим сприяв, засобами бібліографії, об'єднанню українських земель – Наддніпрянщини й Галичини [84, с. 99].

Б.Д. Грінченко уклав «Каталог книг учительської бібліотеки» (1888 р.), покажчик книг і статей з історії української літератури (з власної бібліотеки), який залишився в рукописі. Став автором перших ґрунтовних бібліографічних покажчиків із українського фольклору [49, с. 40]. Зокрема, в основу покажчика «Литература украинского фольклора, 1777-1900» за 1901 р., покладено бібліографічні матеріали, які містилися у трьох томах його «Этнографических материалов, собранных в Черниговской и соседних с ней губерниях» [84, с. 101].

Значний бібліографічний матеріал містять наукові й науково-популярні праці Б.Д. Грінченка. Працював він також у галузі персональної бібліографії, уклавши бібліографічний покажчик творів Т.А. Зіньківського (письменника, фольклориста і публіциста) [48, с. 138].

А значну частину рукописної спадщини вченого, становлять матеріали до бібліографічних покажчиків. Зокрема, «Література дум кобзарських», «Матеріали до літературного словника» (подано бібліографічні відомості про різних українських письменників), а також бібліографічний список персональних творів, їх перекладів російською, німецькою та чеською мовами, наукових праць тощо [84, с. 102].

Отже, однією з основних галузей діяльності Б.Д. Грінченка стала освіта. Надання змісту навчання і виховання національного характеру, на його думку, передбачало навчання дітей рідною мовою та вивчення національної історії, фольклору й елементів народознавства. Він доводив, що сукупно, усі зазначені освітні аспекти, сприяють засвоєнню духовних цінностей народу.

Б.Д. Грінченко пройшов шлях від етнографа-аматора до етнографа-професіонала. Його досягнення у цій царині наукового знання визнали відомі

українські вчені. Етнографічні студії посіли одне із чільних місць у науковій студіях дослідника.

Попри високий ступінь складності умов, накладених замовниками «Словаря української мови», Б.Д. Грінченко зробив роботу, яка стала не лише визначною пам'яткою українськомовної практики, а і певним осучасненням українського правопису. Він не лише вклався у визначені терміни, а також значно збагатив, розширив словниковий обсяг. У правописній системі упорядкованого словника узагальнено усе краще, що український народ набув у цій галузі за багато століть, тому праця і стала вершиною українського словникарства XIX – початку XX ст. Також Б.Д. Грінченко зробив значний внесок і в українську бібліографію.

Розділ III. Еволюція суспільних поглядів та громадська діяльність Б.Д. Грінченка

Сторінки біографії Б.Д. Грінченка – одна з найяскравіших ілюстрацій вражаюче ненормальних умов, у яких відбувався розвиток українського письменства, публіцистики і громадсько-політичної думки за часів царату. Довелося і йому бути одним з «атомів», на які була розсічена українська громадськість. А вже у силу цієї ізоляції він був вимушений, у надзвичайно складних пошуках шляхів та методів діяльності, йти навпомацки, дослухатися, хіба що, до власної інтуїції.

Імовірно, здебільшого не що інше як здорова інтуїція, спрямовувала Б.Д. Грінченка у смаках і орієнтирах на високі взірці світової літератури та суспільно-політичної думки. До речі, саме у глухій Олексіївці й накопичувався матеріал для книги «Перед широким світом» [19] (про сприймання селянами кращих творів вітчизняного та світового письменства). Не без «підказок» інтуїції, проймався він тяжінням чи, навпаки, відразою і настороженістю, до окремих літературних діячів, з котрими у нього встановлювалися ті чи інші контакти.

Привертає увагу дослідників, з якою довірою і надією потягнувся Б.Д. Грінченко у середині 1880-х рр. до І.Я. Франка, вдячність котрому за дієву підтримку він зберіг на усе життя: «Тільки д. Ів. Франко озвався р[оку] 1886-го до мене; од його дізнався я, що мої праці варті друку. За це повинен я йому дякувати» [22, с. 597]. Ішлося тут про запрошення І.Я. Франком до співробітництва в журналі «Зоря», стосовно якого Каменярь ще мав ілюзію «повороту на кращу дорогу». Мовилося і про нереалізований задум видання І.Я. Франком революційно-демократичного журналу «Поступ» (у якому Б.Д. Грінченко мав вести відділ бібліографії) [22, с. 598].

Загальні, історичні фактори, разом творили складний симбіоз суб'єктивних і об'єктивних причин, котрі призвели зрештою до того, що саме наприкінці 1880-х – на початку 1890-х рр. Б.Д. Грінченко пережив найтяжчу у своєму житті добу пошуків та сумнівів.

Не порушивши народолюбних засад світогляду (відданість демократичним ідеалам завжди була у нього беззастережною), внесені часом у його переконання корективи, загалом узгоджуються з напрямком загальної еволюції народництва. Відтак якраз у кінці 1880-х – на початку 1890-х рр. найпомітніше й проступили у діяльності Б.Д. Грінченка ліберальні погляди (у 1930-і рр. це послужило підставою для перекреслювання всієї його спадщини) [84, с. 57].

Складність еволюції поглядів Б.Д. Грінченка у ці роки виявилася, насамперед, у наростанні культурницько-реформаторських ілюзій. Не бажаючи задовольнятися художньо-реалістичним відтворенням «смутних картин» важкого становища народу, він поривався виступати також у ролі вчителя життя. Хоча іншого шляху, окрім культурницького «ходіння у народ», просто не бачив. Тоді ідеї культурництва виразно зазвучали у низці його прозових і поетичних творів, а особливо – у публіцистичних виступах, найпомітнішими з-поміж яких стали «Листи з України Наддніпрянської» (1892-1893) [14].

У такій одній цікавій публікації періоду «ідейного розброду», Б.Д. Грінченко висловив ряд найвразливіших формулювань і тверджень, які згодом не раз ставилися на карб. Зокрема, передовий читач неоднозначно сприйняв його заяву, про те, що мусить «прийти час, коли Росія так само забезпечить нам наші права, як Австрія забезпечила їх австрійським українцям» [14, с. 55]. Цю думку публіцист виводив з переконання, що «ми, українці-русини з України Наддніпрянської..., мусимо бути частиною російської держави і що тільки поклавши в основу своєї діяльності сю думку, можемо сподіватися яких реальних посліdkів тієї діяльності» [14, с. 55]. Для багатьох вона прозвучала ледь не як сподівання на ласку зі сторони самодержавства. Тут же Б.Д. Грінченко доводив і неможливість нелегальної боротьби за політичну волю. При цьому він ставив у центр уваги розвиток культури й освіти як засобу, завдяки котрому народ зможе бути підготовленим до омріяного кращого суспільного ладу («того, що колись має

бути»). І, відповідно до цього, обстоював ідеї «конкретної роботи»: видання як народнопросвітних книжок, так і заснування сільськогосподарських шкіл чи позичкових кас.

Усе це – типові ліберально-народницькі формулювання в дусі того часу. Тому й не без підстав поширилася серед частини дослідників (включно аж до наших днів) характеристика Б.Д. Грінченка як ліберального народника. У результаті він поставав як невинуватий реформіст-просвітянин, як літератор і громадський діяч, чий талант «згорів на пропаганді ліберально-народницьких ... ідей» [63, с. 76].

Але суспільно-політична визначеність Б.Д. Грінченка виводилася за майже цілковитого нехтування його світоглядної еволюції. Тобто, якості одного, відносно нетривалого відрізка діяльності, накладалися на увесь життєвий шлях, «вигідно» узагальнювалися. До речі, навіть літературна творчість Б.Д. Грінченка (зокрема, усе те в ній, що суперечило ярликові, котрого дослідники на нього навішували), зумисне замовчувалася, а дещо «спрямовувалося» в русло «потрібної» інтерпретації. Траплялося й так, що художній доробок автора повністю заперечувався. Вихоплена з якоїсь статті фраза, видавалася вагомішою чи потрібнішою за будь-який художній твір.

У цьому легко переконатися, навіть оминаючи художні твори Б.Д. Грінченка. Згадані «Листи з України Наддніпрянської» – приклад того, наскільки помітної еволюції може зазнати особистість у рамках одного твору, якщо він пише його тривалий час. Сам автор, починаючи заключні розділи «Листів», твердив, що перші частини цього виступу було написано ним так, щоб «Буковина» (газета, де праця друкувалася) могла бути пропущена цензурою до Росії. А потім, мовляв, сподівання на це стали марні, отже, з'явилася можливість відвертіше «договорювати недоговорене». Але, навряд чи тільки цим посиланням на цензуру, можна пояснити наявність у перших та останніх розділах «Листів» таких суперечливих (іноді взаємовиключаючих тверджень), адже, як влучно підмітив М.П. Драгоманов,

«...з XIII листа під фірмою д. Вартовий появилася трохи не новий писатель» [30, с. 117].

Важливо зазначити, що окремі приклади того, наскільки суттєво коригував сам себе Б.Д. Грінченко у ряді найпринциповіших питань, можна знайти переглядаючи викладену ним раніше помірковану програму. Згодом він зауважував: «свідомі українці-русини ніяк не можуть погодитися з тим, щоб і далі на Україні панував такий лад, де заможний експлуататор за малим не верхи їздить на убогому працівникові. Не тільки як просто люди, а й як українські націонали, мусимо ми дбати і про інший політичний і про інший соціально-економічний лад»; «добробут народний розуміємо ми не яко які палятивні полекшення там чи там мужикові, а яко такий лад, де не буде ні експлуататорів, ні експлуатованих» [14, с. 124-125].

Якщо спершу публіцист покладав певні надії на царат, умовляв «не дратувати» його, то потім він виступав із зовсім протилежним твердженням – про неможливість «запобігти ласки в уряду»: «ласки в його ми не запобіжимо ніколи, а просто мусимо відмінити самий уряд, та й годі». Зовсім по-іншому, ніж сказано у перших розділах «Листів...» звучать такі рядки: «Отже, в слова про те, щоб відмінювати режим російський, ми клали не інше яке розуміння, як тільки те, що сей режим мусить відмінитися радикально, а першим ступенем до того мусить бути конституція [...] Без політичної волі неможлива єсть річ боротися за свої права...» [14, с. 126]. Тобто, ми чітко бачимо, що Б.Д. Грінченко заявив про себе як про прихильника демократичних перетворень у країні, які мають стати засобом здобуття «нових, кращих порядків» [84, с. 61]. А це, як відомо, на той час було одним із наболілих питань, що перебувало у центрі уваги передової суспільної думки і яке мала розв'язати прийдешня боротьба.

«Рішучу заяву радикальної програми політичної і соціальної» [51, с. 86], як то кваліфікував разюче швидко зміну у поглядах публіциста М.П. Драгоманов, варто розцінювати як важливий ідейний здобуток не лише самого Б.Д. Грінченка, а і організаторів прогресивної на то час в Україні

радикальної партії (І.Я. Франка, М.І. Павлика, М.П. Драгоманова), які розгорнули справжню боротьбу за зміцнення поглядів Б.Д. Грінченка на демократичних позиціях. Про одне із завдань, яке вони ставили перед собою, писав у травні 1893 р. М.П. Драгоманов М.І. Павлику: «Головно я радий, що з Чайч[енком], Хв[аньком] і Араб[ажиним] вправимось до російських вакацій, їй-богу, коли після сього всього молоді українофіли не будуть з нами, – то ми не винуваті і можемо сміливо вмирати. Або ми не вміємо говорити, – або вони не вміють розуміти» [30, с. 213]. Чайченко та Хванько – псевдоніми Б.Д. Грінченка й А.Ю. Кримського.

З листування І.Я. Франка, М.І. Павлика та М.П. Драгоманова ми пересвідчуємося, як уважно вони спостерігали за діяльністю Б.Д. Грінченка, відзначали найменші зміни у його переконаннях, радилися, як можна на нього вплинути, аби, говорячи словами М.І. Павлика, з ідейних манівців та заблукань він міг «винирнути зовсім на поверхню людського всесвітнього руху» [86, с. 73]. З цією метою, М.І. Павлик починав надсилати Б.Д. Грінченку часописи «Народ» і «Хлібороб», закликав його до співробітництва. «Не розумію, – звертався він через А.Ю. Кримського до свого «підопічного», – чому би всім справжнім українським] поступовцям не лупитися коло «Народа»? [86, с. 73]. Він же, М.І. Павлик, а особливо І.Я. Франко спрямовували у бажаному напрямку листування, яке вів з Б.Д. Грінченком А.Ю. Кримський. «А кореспонденції його з Вами я дуже рад, – писав І.Я. Франко останньому весною 1892 р., – Не знаю, з яким він кореспондує на Україні, але міркую тільки, що його кореспонденція з нашими галичанами не може нічогосінько причинитися до зросту і розвитку його таланту і його критичної думки. А Ви, може, трохи загірете його своїм огнем» [38, с. 322]. Це побажання А.Ю. Кримський виконував досить послідовно.

З часом будемо спостерігати не тільки поодинокі відгуки про радикалів. Він еволюціонує до намагань примирити їх з народовцями. У листі до І.Л. Липи від 22 січня 1893 р. писав: «Я признаюсь, що, під впливом

народовської преси, я, хоч і завсігди був прихильний до народних інтересів, про які клопочуться радикали, – на самих радикалів дивився трохи неймовірно. Я признаюсь в своїй помилці з радістю, бо це радість впевнитися, що маєш щирого приятеля там, де сподівався його не мати» [84, с. 64].

Взагалі, з того часу, як Б.Д. Грінченко рішуче віддав свої симпатії радикальній партії, разом з тим, настав новий етап не тільки у розвитку його світобачення, а й діяльності. Це вкрай важливо зазначити, бо переважна більшість звинувачень, що висувалися критиками проти Б.Д. Грінченка, бралися саме з років його молодості (з болісними напруженими ідейними шуканнями). А у плані еволюції Б.Д. Грінченка як громадського діяча теж маємо підстави твердити про завершення першого періоду його праці та настання другого, якісно вищого, а, отже, основного періоду, який тривав до смерті.

На нашу думку, на особливу увагу заслуговує громадсько-політична складова національного дискурсу Б.Д. Грінченка, яка була оприлюднена у програмі «Братства тарасівців». Таємного товариства, яке влітку 1891 р. заснували студенти і викладачі переважно харківських та київських вузів чи інші діячі культури й освіти. Серед яких був і Б.Д. Грінченко [57, с. 77].

Незважаючи на досить велику кількість публікацій, можна впевнено стверджувати, що роль Б.Д. Грінченка у цій організації визначена не достатньо чітко.

Так, П. Сохань називав Б.Д. Грінченка найяскравішим представником тогочасного молодого покоління борців за національну справу (з якого і утворилося «Братство»). Проте, його ідеї вважав дослідник, були радше, як особисті роздуми, а не складовою ідеології тарасівців [96, с. 10].

У свою чергу А. Жуковський, відзначивши Б.Д. Грінченка як одного з засновників товариства, вважав, що найбільше ідеологію тарасівців розкрито якраз у «Листах з України Наддніпрянської» [53, с. 19].

Стаття Ю. Беззуба доволі докладно висвітлює погляди Б.Д. Грінченка, але вказує на його пересічну роль у «Братстві», наголошуючи більше на полеміці з М.П. Драгомановим [42, с. 23].

Дослідник С. Світленко, конструюючи інтелектуальну біографію Б.Д. Грінченка, відзначаючи його можливу участь у створенні програмного документа «Братства тарасівців», також визначив роль діяча в історії товариства як епізодичну [94, с. 259].

«Тарасівці» проголосили себе свідомим, національно-активним українством і продовжувачами патріотичної справи Т.Г. Шевченка [57, с. 77]. У їх поглядах знаходить відображення ідея формування нового типу українця, котрий беззастережно відданий нації чи справі незалежної державності. Шлях до цієї мети – це шлях саме свідомого українства. Для нього Україна не засіб, а мета і самодостатня цінність. Практична реалізація цієї мети й забезпечить на своєму підґрунті задоволення усіх потреб та насамперед найвищих – духовних, під якими розумілася свобода розвитку національної культури на базі української мови [57, с. 77-78].

Хоч програма цього братства й була написана І.Л. Липою, її положення поділяв і Б.Д. Грінченко. Вона виявилася значно радикальнішою, порівняно з програмами інших подібних організацій. Насамперед тому, що маніфестувала культурну та політичну, хоч і на рівні федерації самостійність України: «...ми мусимо ставати яко виразно вкраїнська нація на федеративних основах повної реальної рівноправності» [36, с. 25].

Як відомо, попри нетривалу діяльність товариства, воно усе ж відіграло суттєву роль у активізації українських національних сил саме у той період, коли, під тиском царизму, відбувався занепад старогромадівського українофільства. Програма «Братства тарасівців» у політичному плані репрезентувала нове, зовсім відмінне від драгоманівського покоління свідомих українців. Але і вона не пішла далі федералізму [57, с. 78].

У своїй програмі «Profession de foi» (символ віри) братчики, звертаючись до українців, проголошували, що у тих конкретних умовах,

національно свідомі українці мусять знати, що «...Україна була, єсть і буде завжди окремою нацією, і як кожна нація, так і вона потребує національної волі для своєї праці й поступу» [36, с. 20].

Порівняно з драгоманівцями вони набагато радикальніше ставили питання національної свободи, стверджуючи, що «...перед усім дбаємо про те, щоб дати народові волю національну» [36, с. 21]. І, очевидно, саме тому наполягали на необхідності ретельної повсякденної роботи щодо піднесення національної самосвідомості кожного українця й усього народу. Насамперед, шляхом наполегливого оволодіння українською мовою. Оскільки саме вона «...найдужче виявляє внутрішній зміст національний, що мова орган духу і вияв психології народної» [36, с. 23].

Члени товариства були впевнені у необхідності своєї роботи задля того, «...щоб українська мова запанувала скрізь на Україні: в родині, в усяких справах, як приватних, так і загально суспільних, у громаді, у літературі і навіть у зносинах з усіма іншими народами, що живуть на Україні. Так кожен з нас, свідомих українців, має промовляти в родині, в товаристві і взагалі скрізь, де його зрозуміють, по-українському» [36, с. 24].

Слід також зазначити, що вже у той час молоді братчики, а серед них і Б.Д. Грінченко, добре розуміли роль національної еліти у процесі націєтворення й тому писали: «...Ми дбаємо про те, щоб піднести й розворушити на Україні національного духу, відживити і виробити серед інтелігенції й народу національні почування українські і на підставі їх бажання рідної школи з власною викладовою мовою» [36, с. 24].

Якраз та обставина, що український народ змушений був тоді боротися не лише за соціальне, а і національне визволення, визначила особливості світогляду Б.Д. Грінченка. А вирішити ці проблеми, він уважав, що можна лише у тісному зв'язку. Саме такий підхід мав сповідувати кожний національно свідомий українець.

На підтримку ідей «тарасівців» у галицькій пресі виступив саме Б.Д. Грінченко під псевдонімом Вартовий. І цей факт, на нашу думку, варто

враховувати під час визначення того, хто саме найбільше осмислював та пропагував ідеї «Братства» [97, с. 150].

Та й взагалі, у 1892-1893 рр. він опублікував чимало статей, які доповнили ідеологію «Братства». Виходячи з цих публікацій, висловлені ним думки можна розділити на кілька груп: пояснення політичних поглядів Т.Г. Шевченка; критика П.О. Куліша, М.П. Драгоманова і М.І. Костомарова; антиколоніалізм; загальна характеристика тодішніх українських політичних течій; аргументація позицій «найпрогресивнішої» – націоналівно-народолюбців; з'ясування світоглядних проблем українців, зокрема відсутність єдності [97, с. 151].

Із членів «Братства тарасівців» саме Б.Д. Грінченко чітко задекларував питання боротьби за самостійність, про яку не так чітко висловилися інші соратники у своєму маніфесті. І цілком ймовірно, що «молоді українці» взагалі не були одностайні у цьому питанні. З цього приводу Б.Д. Грінченко зазначив, що вони зрікаються боротьби за самостійну націю, так як це небезпечно: «націоналі-народолюбці зрікаються заходів радикальної одміни сьогочасного ладу на Україні, бо мають на увазі сьогочасну, а не ту, що була колись працю» [14, с. 15]. Б.Д. Грінченко пояснив, також, чому: «а) немає потрібної концепції соціальної; б) не можна робити зміни, коли люди, для яких це робиться, не досить культурні й освічені, аби тим користатися» [14, с. 15].

Аби реалізувати усі задекларовані завдання, Б.Д. Грінченко закликав розвивати освіту і заможність народу. А щодо сільського господарства, то він пропонував заснувати сільськогосподарські школи й позичкові каси. Саме тому «тарасівці» прагнули змінити лад у Російській імперії на кращий, донести літературу й мистецтво до селян. Першим кроком до цього, за словами Б.Д. Грінченка, мала стати Конституція [97, с. 154].

У державницькому контексті він розкрив і значення мови та освіти: «Хоч і складно нам освічувати своїх дітей по-українському, мусимо дбати з усієї сили, щоб змалку виростали українцями, а не москальчатами» [14,

с. 17]. Для цього закликав свідомих українців учити дітей спочатку вдома, а далі – віддавати, аби «вчилися чужому», адже «якою мовою говоримо й думаємо, такі й думки наші будуть» [14, с. 19]. На його думку, саме мова є ключовою і у вихованні, й у формуванні новітньої нації: вона має стати «органом літератури й науки, громадянського й урядового життя. А вкупі з своєю мовою кожний культивував усе те, що з мовою поєднано й зв'язано і таким робом постала неминуча боротьба кожної народности за своє національне» [34, с. 101].

Б.Д. Грінченко відзначив також найбільших антиподів до «націоналів» – ними були галицькі москвофіли. Адже москвофільство, на його думку, шкодило єдності наддніпрянських та наддністрянських українців. Націонали мали довести галичанам, що «надія на високу царську руку – цілком марна і тільки власній силі буде колись цей нарід дякувати за свій добробут» [14, с. 20].

Цілком поділяючи ідеї «Братства тарасівців», хоча й перебуваючи особно від його основного центру – Харкова, Б.Д. Грінченко навіть умістив побажання найпрогресивнішим з однодумців у своїй статті: «...дай Боже тільки їм удержатися твердо на своїй постаті серед тих лих, у які їх кидає наше життя: серед ворожого глузу від своїх зрадників, серед холодної байдужості від українофілів, серед бідності, якої вони здебільшого зазнають, і, врешті, серед урядових утисків. Саме бо тепер узято в Харкові в тюрму чоловік з 20 з сих людей – за зносини з Галичиною та за вкраїнську пропаганду взагалі» [14, с. 23].

Як відомо, «Братство тарасівців» влада заборонила, а інша громадсько-політична діяльність у Російській імперії була практично відсутня до початку ХХ ст. Інтенсивний процес розбудови нових громадських об'єднань чи політичних партій розпочався 1905 р. після проголошення маніфесту 17 жовтня. Проголошений документ перетворив Росію на конституційну державу, де вперше виникла можливість створення та функціонування легальних українських громадсько-політичних організацій. У цей процес

дуже інтенсивно включився і Б.Д. Грінченко. А теоретичний національний дискурс знайшов політичне підґрунтя.

Зокрема, він став одним із засновників і укладачів програми Української радикальної партії (УРП), ядро якої склали працівники видавництва «Вік». Слід зазначити, що Б.Д. Грінченко в етичному та ідейному сенсі був глибоко принциповою людиною. Але його погляди й тим більше діяльність, не обмежувала вузька партійна доктрина. Програма УРП зосереджувалася на соціально-економічних вимогах. Однак, попри значні пропагандистсько-видавничі можливості лідерів партії, вона не закріпилася на політичному просторі та не набула популярності на місцях.

Невдовзі, після заснування, напередодні виборів до Державної думи в кінці 1905 р. ця партія об'єдналася з Українською демократичною. Результатом цього стала поява Української демократично-радикальної партії (УДРП), у програмі якої, знайшли відображення політичні й соціально-економічні положення обох партій [57, с. 79].

Під час революції 1905-1907 рр. ця політично-партійна діяльність доповнилася публіцистичною і Б.Д. Грінченко став одним із фундаторів української преси. А положення, задекларовані у «Братстві тарасівців», знайшли своє подальше обґрунтування у його коментарях до публікації статті одного з лідерів австрійських соціал-демократів [34].

З тих додатків впливало, що Б.Д. Грінченко вважав найгіршою перешкодою на шляху національного розвитку неволю народу, в якій доводиться жити недержавній нації (коли нація-пан хоче її зденаціоналізувати). Автор впевнено заявив, що проти цієї неволі насамперед і треба боротися, аби добути своїй нації незалежне становище [34, с. 103].

Така боротьба можлива тільки тоді, коли в народі «прокинеться національна свідомість». Б.Д. Грінченко розумів, що процес «пробудження» дуже непростий та залежить від багатьох обставин: рівня культурності чи енергії нації зневоленої і нації-пана; сили центрального уряду; часу, впродовж якого «нація живе зневоленою, від загальних політичних та

економічних обставин і т. і.», «нація-пан завсіди завжди прагне зробити цей шлях якомога довшим, а то й взагалі припинити» [34, с. 104].

Політика ж уряду, в такому випадку, полягала в тому, щоб відокремити культурну еліту (яку Б.Д. Грінченко називав культурним класом) від народних мас, використавши для цього будь-який метод. Й тому вона прагне залучити на свій бік ті «елементи», які уже зреклись своєї національності, а усі свідомі елементи нищить [34, с. 104].

А народ, при цьому, залишаючись без освіти рідною мовою, перебував у темряві і не знав, хто він та чого йому треба. Якщо й цього було б недостатньо, то влада використала б економічні заходи. Та поряд із цим Б.Д. Грінченко вважав, що якщо ж у зневоленій нації є жива сила, то вона все-таки відродиться до нового життя, затративши при цьому багато сил і часу. І тому, як підсумок, поступ до національного визволення – «це тяжкий і болючий процес!» [34, с. 105].

Історія людства засвідчує, що смисложиттєві проблеми можна розв'язати саме на висоті духовної піднесеності нації та особистості. А якщо ж така піднесеність відсутня, то взамін постає руїна людського і національного духу. Попереду бачиться лише хаос та безодня небуття з відсутністю будь-яких смислів. Це означає втрату нацією креативного потенціалу, її зникнення з історичної арени [57, с. 80].

Оскільки нація, як влучно зауважив Х. Ортега-і-Гассет, є співтовариством людей, котрі спільно розбудовують своє майбутнє. То українське невміння солідаризуватися (задля української справи) Б.Д. Грінченко визначав як «політику мишачої нірки» (тяжким шляхом), стверджуючи, що українці програвали справи лише через невміння у потрібний час об'єднатися. Більше того, зважаючи на виклики сучасності для незалежної України, додамо, що ця засторога видатного українського громадського діяча має бути чітко викарбувана на скрижалях нашої історичної пам'яті [57, с. 81].

Щоправда, треба відзначити і наступне. У часи революції 1905-1907 рр., коли відбулася ідейна й організаційна інституалізація українського політикуму в Російській імперії (частиною цього процесу стало і створення УДРП), Б.Д. Грінченко мав свою окрему думку стосовно подальших кроків своєї партії.

Попри те, що усі очікували виборів до Державної думи, а вони мали відбуватися на основі «вселюдного» (загального), рівного й безпосереднього виборчого права при таємному голосуванні (це відповідало програмі УДРП) [40, с. 269-272], спочатку Б.Д. Грінченко рішуче стояв за бойкот Думи. У тому числі, як сам стверджував, також через недосконалість виборчого закону від 11 грудня 1905 р. То ж однопартійцям довелося докласти чимало зусиль, аби він змінив свою позицію [41, с. 113].

Не маючи надії на перемогу свого кандидата у депутати від Києва, УДРП увійшла до блоку з іншими прогресивними загальноімперськими і національними партіями, провівши трьох виборців: Б.Д. Грінченка, Є.Х. Чикаленка, М.П. Левицького. Але вже на спільній нараді виборців, кандидатом у депутати вибрали представника партії конституційних демократів (кадетів) барона Ф.Р. Штейнгеля, котрий позиціонував себе як федераліст-автономіст. До речі, після обрання він одним з перших увійшов до української думської фракції, а у подальшій діяльності був виразником українських інтересів і навіть після смерті Б.Д. Грінченка сприяв його дружині у справі перевидання праць покійного чоловіка [40, с. 273-274].

Проте надалі, через розбіжності з іншими лідерами партії у питаннях програмного та організаційного характеру, Б.Д. Грінченко поступово відійшов від активної політичної діяльності, зосередившись на видавничій, науковій, просвітницькій, громадсько-культурницькій роботі й узявся закладати основи української журналістики у Наддніпрянщині (видання «Громадська думка», «Рада», «Нова громада») [41, с. 113].

Як відомо, події 1905 р. спричинили чимало змін у громадському житті. Нарешті була дозволена українська періодична преса. Б.Д. Грінченко

скористався такою можливістю і заснував у грудні того ж року щоденну україномовну газету «Громадська думка» (згодом її замінила «Рада») [73, с. 133].

Головне завдання молодій українській пресі він вбачав у тому, аби задовольнити потреби суспільства настільки, щоб нарешті весь народ став свідомим та освіченим. Тобто, завдання преси – працювати для народу, освічувати його соціально й національно. Тому, як вказав сам видавець, виникла потреба в щоденній газеті для інтелігенції і освічених селян. Тижневе видання було б добрим для менш освічених селян. А також бачилася необхідність у створенні літературно-наукового, з політичними оглядами (але безпартійного) місячника й тижневої газети для робітників [25, с. 47].

Особливу увагу Б.Д. Грінченко звертав на газету для селянства. Адже, як він вважав, таке видання повинно обговорювати усі сільські теми й, разом з тим показувати, що редактори зовсім не тримаються осторонь від решти проблем. Крім того, така газета мала зацікавлювати селянина й життям у інших сферах. Вона мусила бути саме щотижневою, оскільки простий селянин не мав можливості кожного дня читати. Та і грошей у нього не вистачило б для придбання кожного номера щоденної газети [25, с. 48].

Щоденна газета, на думку Б.Д. Грінченка, мала охоплювати все світове життя у всіх проявах і подавати для розгляду найважливіші справи з політики, громадського життя, літератури, науки тощо. Проте огляд цей мав бути з точки зору й інтересів українського народу та рідного краю. Треба, щоб читачі переважали, насамперед, проблеми «свого краю, своєї національності, свого хлібороба, свого робітника, свого інтелігента і як ці проблеми можна розв'язати. Тому головна мета щоденної газети – задовольняти потреби культурнішої частини громадянства. А головна вимога до видань: бути українськими не тільки за мовою написання, а й за змістом. До цього і треба йти українській політичній пресі» [25, с. 49].

Але на цьому шляху були тоді деякі перешкоди, які не давали нашій пресі розвиватися належним чином. Серед таких, особливо гостро стояло домінування загальноросійського погляду. І справді, щоденна українська преса розглядала зловбоденні проблеми не з позиції інтересів нашого народу, а виходячи з позиції Російської імперії. Тобто так, як писали у московській чи петербурзькій газетах [73, с. 134].

Не менш важливою була тоді й проблема мови і правопису. «Для того, щоб не було розбіжностей в правописі, на що так багато дорікань з боку читача, треба взяти за основу один, той, який санкціонувала Російська академія наук у «Словаре українского языка» [25, с. 49], – зазначав Б.Д. Грінченко. Він наполягав на тому, що протягом певного часу цим єдиним правописом слід друкувати й видавати часописи та популярні книжки для народу. А для прискорення розв'язання цієї проблеми необхідно відкривати українські школи (хоча б приватні). Бо сперечатися про мову, наголошував публіцист будуть ще довго, так як існувало багато версій щодо того, що саме вважати літературною мовою. На його думку, за основу мови необхідно взяти народну говірку Наддніпрянщини з вкрапленнями мови буковинців та галичан [25, с. 50].

Також певні труднощі для преси викликала «темнота» чи несвідомість нашого народу. Адже у той час газета на селі була великою новиною. Селяни, навіть письменні, не звикли до неї як до своєї потреби. Крім того, як стверджував Б.Д. Грінченко, коли до селянина іноді й доходила українська газета або книга, то дуже часто він дивився на неї як на якусь кумедну річ. Усе це впливало на самі видання, тому вони часто мали не дуже високий рівень [25, с. 51].

То ж така ситуація навколо молодшої української періодики могла змінитися на краще лише тоді, коли зміняться обставини. Зокрема, зросте кількість українських журналістів-фахівців. «Українська преса має твердо стояти на своїй позиції, і тоді всі причини, які стримують її розвиток, поступово втратять свою силу. Лише за такої умови вона стане сильним

засобом загального й національного освідомлення народу. Усі помилки молоді української преси – річ мала й дрібна перед тою великою і важливою справою, яку вона робила, збуджуючи свідомість нашого народу і захищаючи своєю працею права нашої мови» [77, с. 64].

Але, попри революційні зміни, працювати ставало дедалі важче. Реакція провела жорстокий наступ на усе передове та прогресивне. Цензура невдовзі заборонила видання редагованої Б.Д. Грінченком першої в підросійській Україні щоденної газети «Громадська думка». Ось які факти стосовно цього навів дослідник М. Веркалець: «Заборонено її за другу вступну статтю в 21 числі. Це була остання крапля, бо цензор Нікольський давно вже з'їв би її і щодня посилав генерал-губернаторові номер газети з підкреслюваними місцями» [45, с. 23].

Від того часу почалися суперечки і у самій редакції, і між видавцями – Є.Х. Чикаленком та В.М. Леонтовичем. Суперечки закінчилися відмовою останнього підписувати газету до друку та звільненням із редакції подружжя Грінченків [73, с. 135].

Та згодом Б.Д. Грінченко добився дозволу на видання «Ради» і став її першим редактором. Працюючи у газеті, він продовжив принципи роботи, започатковані у «Громадській думці». Але й у «Раді» його робота закінчилася звільненням. З того приводу в 1908 р. він у своєму щоденнику записав: «... Чикаленко, Леонтович і Грушевський видали такий наказ: всі, хто працював у «Раді», у їй і застаються, окрім Грінченків» [87, с. 121]. Мікроклімат у колективі редакції дійсно був доволі складний. Про це детально писав Є.Х. Чикаленко. Він характеризував його як певну психологічну несумісність декількох ключових фігур (Б.Д. Грінченка, С.О. Єфремова, С.В. Петлюри, М.Ю. Шаповала) [40, с. 281]. Можливо і дійсно, саме це стало причиною того, що редактор пішов із видання.

Але, як відомо Б.Д. Грінченко був невтомним трудівником, свідомим патріотом своєї справи, то вже у січні 1906 р. він почав працювати й друкуватися у новому щомісячному журналі «Нова громада». Це був перший

у Наддніпрянській Україні повноформатний, обсягом 10 друкованих аркушів, україномовний журнал загальнодемократичного спрямування. Впродовж 1906 р. вийшло у світ 12 номерів: у січні – перший, а у грудні – останній [77, с. 65].

На погляд дослідниці М. Одінцової, дуже вдало характеризував це видання (в одному з номерів «Громадської думки») Л.А. Пахаревський: «Місячник має більш широкий літературно-науковий характер. Із наукових статей досі надруковано було: переклад статті Бебеля й Пернесторфера про національне питання з передмовою Грінченка, критичну статтю д. Лозинського про Менгера, промову Жореса в перекладі Д. Дорошенка, В. Доманицького «Цивільний шлюб на Україні»... В одділі красного письменства друкувались твори і відомих, і зовсім молодих українських письменників: повість Винниченка «Моє останнє слово», оповідання М. Левицького «На пенсію» і драма Б. Грінченка «На новий шлях». Твори красного письменства мають багато цікавого сучасного змісту. Взагалі журнал і своїм змістом, і зокола робить дуже добре враження» [77, с. 66].

Журнал мав літературний, науковий, інформаційний, публіцистичний відділи. Їх редакторами були – Б.Д. Грінченко, Б.Р. Ярошевський, М.М. Лозинський, Ф.П. Матушевський. Видання друкувало твори близько 90 письменників, знайомлячи читачів із високохудожніми літературними зразками. Особлива увага серед усіх приділялася творчості Лесі Українки, М.М. Коцюбинського. Творче гасло журналу – «Струси з себе рабський дух!» Увесь час були такі рубрики видання: літературна, наукова, оглядова, хронікальна, бібліографічна, публіцистична (переважно на українську тематику). Але тираж журналу налічував лише 400 примірників і це створювало великі фінансові труднощі. Вони згодом призвели до припинення роботи видання. Відтак, у 1907 р. журнал об'єднався з «Літературно-науковим вісником» [77, с. 66].

Але, треба зауважити, що національно-демократичне спрямування як «Громадської думки», так і «Ради», чи «Нової громади» давалися

Б.Д. Грінченкові дуже важко. Зокрема, у його щоденнику за 1908 р. є записи, з яких стає чітко зрозуміло, що політика окремих видавців, наприклад, В.М. Леонтовича, щодо нього та його дружини завжди була непримиренною: «Ще газета не починалася, а він уже самим прикрим і образливим способом обвинувачував нас, що ми виставляємо одну програму, а справді хочемо проводити іншу» [23, с. 432].

У щоденнику також наведено розмову з іншим видавцем – Є.Х. Чикаленком, який так пояснив ситуацію зі звільненням: «Але ж я мусив обритувати газету. Од Леонтовича залежали гроші, а він не згоджувався допомогти їх добути інакше, як тільки щоб вас не було в газеті» [23, с. 433]. Є також у щоденнику пояснення причини звільнення подружжя Грінченків від редактора Ф.П. Матушевського: «Видавці кажуть, що вони не хочуть мати в газеті таких людей, що палки в колеса будуть вставлять» [23, с. 433].

Цілком зрозуміло, що таке ставлення дуже пригнічувало й обурювало Б.Д. Грінченка. Розуміючи, що в його особі газета багато втрачає, ситуацію на краще спробував змінити А.Ю. Кримський, не раз заохочуючи Б.Д. Грінченка до співпраці. Але у відповідь було зазначено, що «з цього не може бути нічого доти, поки видавці не зрозуміють своєї помилки і не покинуть своєї убійчої для української преси політики» [45, с. 25].

Ще одним вагомим доказом того, як нелегко було Б.Д. Грінченкові впроваджувати власну національно-демократичну позицію, може служити і те, що далеко не усі матеріали, які він старанно писав, публікували згадані видання. Прикладом може бути, зокрема, лист-протест, який зберігається в архіві письменника (ці матеріали опрацював і частково опублікував А. Погрібний). Червоним чорнилом написано на його статті: «Редакційний комітет «Громадської думки» не згодився цього надрукувати». Зважаючи на її цінність, слід навести одні з основних тез: «В «Отчёте о деятельности «Кіевскаго Общества Грамотности» в 1904 році надруковано ... про «Библиотеку имени Т.Г. Шевченко в с. Кирилловке, Киев. губ.» і сказано там таке: «Для читальни выписываются «Биржевые ведомости» и «Дружеския

речи». Усякий, хто читає газети, знає, хто такий князь Мещерський і чого він хоче. Усякий такий чоловік розуміє, що поганити бібліотеку імені Шевченка «Дружескими речами» не можна. Коли засновано бібліотеку ім. Шевченка, – значить, хотіли це ім'я пошанувати. Коли дають з цієї бібліотеки читати «Дружеския речи», – значить, кидають на се ім'я грязею. Бо всякому звісно, що Шевченко стояв за світ, за волю, за добро робочого чоловіка, а кн. Мещерський стоїть за темряву, за неволю, за те, щоб дужий та багатий підгортав під себе вбогого та малосилого. Питаємося «Кіевське Общество Грамотности», як воно попустило так ганьбити Шевченкове ім'я? Ми не знаємо, чи саме «Общество» виписує туди ті «Дружес. речи», чи хто інший, але нехай буде інший. І в такому випадкові «Общество» повинно було домогтися, щоб цього не робилося, повинно було краще бібліотеку скасувати, ніж під іменем Шевченка пускати в народ гидку проповідь темряви, неправди і рабства. Коли вже бібліотека ім. Шевченка та ще в його рідному селі, то повинна вона бути достойною імені великого поета, а коли такої не можна було б завести, то краще не заводити ніякої» [84, с. 118-119].

Однією важливою особливістю редакційно-видавничої діяльності громадсько-політичного часопису стало проведення широкої рекламної кампанії (щодо залучення якомога більшої кількості передплатників). Від початку існування «Рада» мала 1-3 тис. передплатників, у той час як наклад газети становив 3-5 тис. примірників. Ціна окремого номеру газети становила 3 коп. вроздріб. Але поступово рівень видання підвищувався, що призвело до зростання його авторитету в суспільстві та, відповідно, до збільшення постійних передплатників (майже до 4 тис.) [73, с. 136].

Насамперед, передплатників цікавили публіцистичні статті Б.Д. Грінченка (перу журналіста-публіциста належить серія публікацій «Тяжким шляхом»). У цих роботах розглянуті різні сторони українського життя. Зокрема, висвітлено проблеми тогочасних політичних партій, охарактеризована вітчизняна преса й культурно-просвітницька робота, статус

української мови і проблеми її правопису, становище української інтелігенції, а також діяльність профспілок тощо [101, с. 56].

При цьому, на шпальтах газети, як зазначено у праці О. Лященко, «Грінченко давав сміливу відсіч критикам української преси і поступово залучав усе ширші кола національної інтелігенції до творення державних цінностей» [73, с. 138]. Публіцист ґрунтовно проаналізував умови створення українськомовної преси в Наддніпрянщині, визначив шляхи її розвитку і зупинився на найважливіших причинах, котрі гальмували поступ демократичної та національної думки у Росії [102, с. 137].

Як наслідок діяльності тогочасної української преси, науковці бачать, що хоч і поволі, але українство в Росії невпинно розвивалося. Українська мова і культура дедалі міцніше пускали коріння у народних масах. А Н. Фіголь переконана: «це був мало помітний зовні, особливо для стороннього ока, процес, але він набирив усе більшої та більшої внутрішньої сили. І в цьому процесі найбільш важливу роль відіграла видавана Б. Грінченком українська щоденна газета «Рада». Його заходи й зусилля затрачалися немарно» [102, с. 137].

Однак, найбільшою заслугою і досягненням Б.Д. Грінченка, як громадського діяча, діяча українського просвітництва, є заснування «Просвіти» на зразок тих, які діяли на західноукраїнських землях. «Це був великий організаційний і громадський успіх, не зважаючи на те, що у своїй офіційній програмі займалася тільки просвітньою роботою» [105, с. 1301].

Адже саме така просвітня праця слугувала добрим підґрунтям для політичного пробудження, формування національної свідомості та самосвідомості й, зрештою, національної ідентичності. Оскільки, свою діяльність у «Просвіті», як і публіцистику цього періоду Б.Д. Грінченко розглядав й використовував як громадську трибуну, то це дозволяло без проблем звертатися до української інтелігенції з закликом до зближення з селянством.

У нього була мрія створити в Україні культурно-освітнє товариство, яке би сіяло в народних масах (передусім селянських) зерна національної просвіти й діяло задля подолання віковичної «прірви між мужиками і панами» [7, с. 37].

Б.Д. Грінченко плекав її багато років. Ще з часів свого учителювання на Слобожанщині, перебування у «Братстві тарасівців», на чиновницькій службі в Чернігівському земстві, він був переконаний, що «народна українська просвіта буде величезним добром українському народові...» [7, с. 110-111].

Не маючи вільної можливості видавати свої художні чи науково-популярні твори в умовах російських царських заборон, він зав'язав тісні стосунки з українськими культурно-освітніми та видавничими інституціями в Галичині й Буковині. Перебуваючи на той час у складі Австро-Угорської імперії, де законодавство у сфері національно-культурних прав населення було набагато ліберальнішим.

При цьому особливо плідно Б.Д. Грінченко співпрацював із львівським товариством «Просвіта». Свої художні, науково-популяризаторські твори у різних виданнях львівської «Просвіти» він друкував, починаючи від 1888 р. Здебільшого він робив це під псевдонімом Василь Чайченко. Там же, під псевдонімами М. Загірня, М. Чайченко друкувалися і твори дружини письменника – Марії Миколаївни [57, с. 96].

У 1902 р., переїхавши з сім'єю на постійне проживання до Києва, Б.Д. Грінченко здійснив поїздку в Галичину. Там він зустрічався з І.Я. Франком та іншими видатними діячами української культури. При цьому усіляко намагався ретельно вивчити досвід діяльності місцевих культурно-національних установ; аналізував особливості їх видавничої політики й просвітницької роботи в народних масах; пробудження паростків національної самосвідомості серед галичан-українців [57, с. 97].

Приклад львівської «Просвіти» ще більше зміцнював упевненість Б.Д. Грінченка у необхідності створення подібного українського культурно-

освітнього товариства у Наддніпрянській Україні. Однак в умовах всесильного царату (його відверто асиміляційної політики на національних окраїнах імперії, тотальних переслідувань будь-яких проявів національно-визвольного руху), такі наміри наприкінці XIX – у перші роки XX ст. були нездійсненними [57, с. 97].

Проте ситуація в Російській імперії суттєво змінилася унаслідок загальної кризи царату та активізації діяльності політичних партій і революційних подій 1905 р. Наляканий розмахом народних виступів, під тиском поміркованих урядовців-лібералів імператор Микола II своїм маніфестом від 17 жовтня 1905 р. проголосив демократичні свободи. Уже 24 листопада того ж року було затверджено «Тимчасові правила про пресу», якими нарешті скасовувалися цензурні утиски української мови у друці. А 4 березня 1906 р. царизм пішов на ще одну поступку вимогам народу – на підставі «Закону про товариства та спілки» було надано дозвіл на створення спілок і об'єднань, у тому числі й на національному підґрунті.

Такі сприятливі обставини для реалізації своєї давньої мрії Б.Д. Грінченко використав блискуче, а, головне, швидко, впродовж 10 тижнів виявивши нові грані своїх обдарувань – доброго організатора і керманіча. Об'єднавши навколо себе й редакції прогресивної україномовної газети «Громадська думка» невеличкий (приблизно 20 осіб) гурт української інтелігенції, вже наприкінці 1905 – на початку 1906 рр. він заходився створювати в Києві, українське за своїм духом, культурно-освітнє товариство [57, с. 97].

Відносно мала кількість освічених людей-українофілів, не була дивиною тоді, адже у той час у Києві було лише декілька родин інтелігентів, котрі сповідували українство, майже усі вони перебували між собою в родинних стосунках. І як назвати товариство, сумнівів не виникало взагалі. Звичайно ж, «Просвіта» (за прикладом львівських однодумців). Хоча спершу, Олена Пчілка пропонувала іншу назву – «Україна». Однак її пропозиція більшістю була відхилена, з огляду на певну провокативність такої назви на

той час, яка могла викликати швидкі репресії зі сторони поліції. Крім того, як згадував Б.Д. Грінченко, прийнявши назву «Просвіта», київські «просвітяни» сподівалися згодом об'єднати усі «Просвіти» в єдину й масову організацію [57, с. 98].

Юридичний документ, на підставі якого товариство мало бути затверджене губернатором у Києві – статут, офіційною, тобто російською, мовою уклав М.П. Левицький, а остаточний текст (у перекладі українською мовою) тричі ґрунтовно виправляв Б.Д. Грінченко.

Цілком закономірно, що за основу було взято статут львівської «Просвіти». Зокрема, у перших його рядках проголошувалася головна мета – «допомагати розвиткові української культури і першим чином просвіті українського народу його рідною мовою, працюючи в Києві і Київській губернії» [57, с. 98].

Прагнучи віддати данину генієві Кобзаря, засновники нового товариства, визначили його покровителем (патроном) своєї організації, що і було зафіксовано у повній (офіційній) назві інституції – «Товариство «Просвіта» у Києві, засноване в пам'ять Тараса Шевченка».

Тоді 26 травня 1906 р. статут товариства (попередньо завіреним у нотаря десятьма його членами на чолі з Б.Д. Грінченком), було офіційно зареєстровано під №1 в Київському губернському у справах про товариства присутствії. З того моменту «Просвіта» отримала дозвіл розпочати свою діяльність. Як бачимо першою серед громадських об'єднань та інституцій у Києві і Київській губернії. Вже згодом виникли польські, єврейські, російські й інші національні товариства. Але проторувала їм дорогу саме «Просвіта» [57, с. 98].

Також необхідно зазначити, що від початку організаційної роботи по створенню товариства, серед його засновників кілька тижнів точилися дуже гострі суперечки щодо загальних засад його діяльності. Так, більшість (під впливом тогочасної революційної ситуації, підпорядковуючись тим чи іншим партійним інтересам), відстоювала політичний напрям діяльності

«Просвіти»; а меншість (очолювана Б.Д. Грінченком), вбачала сенс своєї праці у товаристві суто просвітницьким, звільненим від будь-яких політичних уподобань чи радикалізму. Адже, на думку меншості, з одного боку, такі прояви неминуче відвернуть від «Просвіти» частину політичних опонентів, а з другого – спричинять поліцейні переслідування або швидко заборону інституції.

Поступово, Б.Д. Грінченко і його прибічники, промовистими аргументами зуміли переконати більшість у безперспективності та явній згубності політизації товариства. Вони це також аргументували недоцільністю його перетворення фактично на ще одну з численних тогочасних політичних партій, зуміли, таким чином, перетягти на свій бік частину ідеологічних опонентів.

У цьому контексті Б.Д. Грінченко ні на йоту не відступив від свого кредо, сформульованого у новелі «Спроба»: «Не у хвилях кривавих, як кажуть революціонери, треба омита наш край, щоб він воскрес для нового життя, а у ясних співучих хвилях української просвіти» [21, с. 331-332].

Загальнонародне чи загальноцивілізаційне, він завжди ставив вище ніж класове. Така акцентована, позапартійна позиція Б.Д. Грінченка призводила до численних нападок на нього. Насамперед, з боку радикально налаштованих представників українських партій. Але, як засвідчив перебіг подальших подій, якраз аполітичність і дозволила «Просвіті», в умовах наростання чорносотенної реакції, протриматися 4 роки. Імовірно, саме цієї громадської позиції не могли пробачити фундатору його ідейні опоненти. Навіть у радянські часи, поодинокі публікації про нього, зазвичай супроводжувалися епітетами «поміrkований», «націоналістичний», «обмежений», «буржуазно-ліберальний діяч». Одним словом – «не наш», не пролетарський [57, с. 99].

Однак, уже на перших загальних зборах товариства, котрі відбулися 25 червня 1906 р., де з програмною доповіддю про завдання й мету «Просвіти» виступив Б.Д. Грінченко, ці суперечки дістали нове продовження. Особливо

гострими стали дискусії про засади створення, завдання майбутньої бібліотеки «Просвіти» і про принципи видавничої політики організації.

Одна частина «просвітян» (В.К. Винниченко, А.І. Жук) пропонувала комплектувати бібліотеку популярною тоді партійною літературою соціал-демократичного спрямування, яка призначалася, головним чином, для політичної просвіти робітників. У цьому ж руслі мали формувати й видавничий портфель товариства.

Інша частина (їх була більшість, разом з Б.Д. Грінченком), на противагу цій відстоювала принцип універсальності комплектування фонду бібліотеки організації найкращими зразками українського і світового письменства. Але пріоритетним у ній мав бути саме відділ україніки. Тобто видань українською мовою чи про Україну, незалежно від місця видання й мови. Так само, універсальною за змістом, без будь-яких елементів партійної агітації, але з явним переважанням українознавчої тематики мала бути і видавнича програма товариства. При цьому, Б.Д. Грінченко наголошував, що до неї слід приступати без зволікань [57, с. 99-100].

Подальше обрання Б.Д. Грінченка головою керівного органу «Просвіти» – Ради, стало переконливим визнанням його лідерських якостей, незаперечного авторитету серед «просвітян». Такий високий авторитет підкріплювався як словом, так і ділом – щоденною «чорною» працею у «Просвіті».

Формально, за посадою він міг би здійснювати лише загальне керівництво та контроль за діяльністю чотирьох робочих комісій – видавничої (у складі якої діяла календарна підкомісія), бібліотечної, артистичної (займалася підготовкою літературно-музично-вокальних вечорів, вистав чи інших масових заходів), шкільно-лекційної (проводила лекції на різні теми, здебільшого на робітничих околицях Києва – у Деміївці, Шулявці) [57, с. 100].

Але, фактично саме Б.Д. Грінченку, належить визначальна заслуга в організації чіткої роботи видавничої комісії «Просвіти». Ця сфера була йому

найбільш близькою, до цього він вже мав певний досвід власної видавничої діяльності (ще з часів чернігівського періоду свого життя), і тому, крім Ради, головував три роки і в цій комісії, брав участь в обговоренні, рецензуванні й редагуванні рукописів, які надходили до комісії. Наприклад, він сам написав понад 20 рецензій; відредагував добру половину книжок для народу і календарів (альманахів), котрі вийшли з друку під егідою «Просвіти» впродовж 1906-1910 рр. (при цьому, три з них написані самим Б.Д. Грінченком) [57, с. 100].

Окрім видавничих справ, він постійно переймався проблемами комплектування й оптимальної організації фондів просвітянської бібліотеки. Часто самотужки навіть розставляв книжки на полицях тощо. І, зрештою, бібліотека «Просвіти» стала першою в Наддніпрянщині дійсно доступною українською книгозбірнею [57, с. 100-101].

Як можна бачити з протоколів засідань робочих комісій, Б.Д. Грінченко брав діяльну участь у щотижневих засіданнях усіх чотирьох комісій. При цьому, кожна з них, у складі 5-10 «просвітян», збиралася щотижня у певний день. Також він вів непрості переговори з власниками друкарень і книгарями щодо фінансових питань. Листувався з різними установами, товариствами (зокрема, з питання видавання книжок, проведення літературно-музично-театральних вечорів), бо потрібно було виклопотати дозволи, відповідно, у цензора й у адміністративних органах. На додачу, виконував безліч інших громадських справ (не рахуючись ні з часом, ні з втомою). Д. Пісочинець (товариш Б.Д. Грінченка ще з юнацьких років), згадував про свого друга: «Взагалі і в «Просвіті», як і скрізь, він не був увільнений і не цурався поруч з важливою і чорної роботи. І роботи тієї і другої було в нього завжди багато» [33, с. 29].

І, що характерно, плани у Б.Д. Грінченка по розвитку діяльності «Просвіти» були завжди далекосяжними. Він хотів створити ще кілька робочих комісій – педагогічну, музейну (з будівництва Народного дому «Просвіти», спорудження пам'ятника Т.Г. Шевченку у Києві); організувати

«просвітянську» книгарню тощо. Однак через брак коштів, робочих рук, часу, із-за постійної потреби згуртовувати сили на виконанні вужчих, реально здійснених завдань, ці наміри реалізувати так і не вдалося [57, с. 101].

Не забував Б.Д. Грінченко приділяти велику увагу й розповсюдженню в суспільстві інформації про діяльність «Просвіти», її програмні цілі, а головне – заходи, що відбувалися у товаристві або під його егідою – лекції на робітничих околицях, літературно-музичні свята тощо. Утруднювало справу те, що товариство не мало свого друкованого органу. Втім, це не стало особливою перешкодою. Адже діяльність «Просвіти» регулярно висвітлювалась самим Б.Д. Грінченком та іншими «просвітянами». Писали переважно на шпальтах київської україномовної газети «Рада» (редакція майже у повному складі, одночасно мала членство і в товаристві) [57, с. 101].

Якщо на перших порах (друга половина 1906-1907 рр.), серед членів «Просвіти» спостерігалось емоційне піднесення від ясного усвідомлення того, що нарешті стало можливо не приховувати своє українофільство й приносити своєю видавничо-лекційно-бібліотечною працею значну користь народові, то у подальшому ейфорія пішла на спад. Частина членів товариства почала нехтувати громадськими обов'язками. З'явилися проблеми зі сплатою внесків та приміщенням для «Просвіти». Почастішали поліційні переслідування «просвітян».

Але, не зважаючи на такі складні умови, Б.Д. Грінченко та його найближчі товариші, докладали чимало зусиль, щоб поширили сферу діяльності організації не лише на Київ, а й на містечка і села цілої Київської губернії. Вбачаючи у масовості своєї роботи запоруку успіху покладених на «Просвіту» завдань, вони постійно порушували відповідні клопотання до владних структур. Однак, усі такі намагання, постійно натикалися на глуху стіну заборон або відмов. Часто, навіть без будь-якого пояснення причин. Так само негативно, ставилася влада до вимог чи пропозицій Б.Д. Грінченка і

його однодумців з «Просвіти» щодо українізації шкіл у Наддніпрянщині та видавання україномовних підручників [57, с. 102].

Київська «Просвіта», вийшло, що не була першою за часом виникнення, серед однойменних товариств у Наддніпрянській Україні. Наприкінці 1905 р. перші «Просвіти» були вже започатковані у Катеринославі (8 жовтня), Одесі (25 грудня). 8 травня 1906 р. навіть утворилася «Просвіта» в Кам'янці-Подільському. При цьому, саме київська організація одразу стала найавторитетнішою установою українського національного-культурного руху на усіх теренах царської Росії. Більше того, навпаки, першою розпочала видавничу, концертно-театральну й лекційну діяльність.

Всього лише за неповних чотири роки, під егідою київської «Просвіти», побачили світ 32 так звані «народні книжки». Вони були різноманітного тематичного змісту: історія України та інших країн світу, природознавство, географія, право, етнографія, белетристика тощо. Вийшли з друку щорічні календарі-альманахи (не рахуючи офіційних видань – статутів, щорічних звітів та каталогів «просвітянських» книжок для народу) [46]. Усі інші тогочасні «Просвіти» підросійської України дуже поступалися киянам у продуктивності видавничої діяльності.

І зовсім не випадково, що в архіві товариства (з невідомих причин виявився розділеним, зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського та у Державному архіві м. Києва) відклалося дуже багато звернень до київської організації «Просвіти», котрі надходили від селян-українців чи місцевої інтелігенції майже зі всіх губерній Наддніпрянської України, і навіть з Кубані, Сибіру, Далекого Сходу. Читачі прохали надіслати статут «Просвіти» й різні «просвітянські» книжки, надати допомогу в започаткуванні у селах і містечках бібліотек або філій товариства тощо [57, с. 102-103].

Заслуга Б.Д. Грінченка полягала й у тому, що йому вдалося прищепити «Просвіті» засади інституції з дуже високим рівнем демократизму,

порядності, інтелігентності. Показово, що у спілкуванні між «просвіт'янами», поширене нині звертання «пан» було табуйованим. Натомість, побутувало лише слово «добродій». Відбувалася постійна ротація у керівних структурах (аби уникнути застою, зниження вимогливості до своєї праці).

Він зумів об'єднати в добре згуртовану силу людей, без огляду на їх соціальне чи майнове становище, вік або стать, професію та національність, віросповідання або партійність, освіту тощо. З огляду на це, не випадково у «Просвіті» активну роль відіграло жіноцтво. Хоча, в умовах низького рівня емансипації у Росії, подібне було рідкісним, безперечно, прогресивним явищем. До того ж, в українському за своєю суттю товаристві, завжди значним був прошарок представників різних інших національностей: росіян, євреїв, поляків, татар [57, с. 103].

Таке незаперечне лідерство Б.Д. Грінченка у київській «Просвіті» ґрунтувалося, насамперед, на його винятковій відданості справі. Усі, хто особисто його знав, обов'язково відзначали у спогадах неймовірну працездатність чи максимальну самовіддачу. Оскільки, він сам не умів працювати, не викладаючись сповна, то цього ж вимагав і з інших «просвіт'ян». Відтак, погано працювати поряд з ним було неможливо. «Треба робити, робити, робити, – писав він в одному з листів. – Ми воли у ярмі. Але й воли зорють ріллю, прийде сівач, рясно засіє, і запишніють сходи» [33, с. 58]. Не випадково, один із його сподвижників – письменник М.Ф. Чернявський зазначив: «другого такого робітника мені не доводилося бачити» [39, с. 317]. Аналогічної думки дотримувався й сучасний грінченкознавець А. Погрібний: «Достоту Б. Грінченко працював як віл. Вищу втіху мав він з того, що в результаті цих надзусиль закладав камінь за каменем у підмурівок національно-культурного відродження рідного народу» [89, с. 46-47]. Б.Д. Грінченко був таким непримиренним до будь-яких проявів недбальства та «підганяв до праці, як диктатор» [57, с. 104].

Разом з тим, така безкомпромісна його надвимогливість і до себе, і до товаришів по «Просвіті», часто багатьох відлякувала, ображала, а то й

призводила інколи до конфліктних ситуацій чи розриву деяких «просвітян» з товариством. Тому у спогадах сучасників трапляються твердження про «невживчивість», або підвищену конфліктність Б.Д. Грінченка, почасти жорстке ставлення до колег, і навіть про те, що він був людиною, «трудною в громадському житті» [40, с. 98].

Та всі ці прояви були лише свідченням щирого прагнення фундатора встигнути зробити чим побільше користі для всього українського народу і, до певної міри, наслідком підірваного непосильною працею здоров'я. Також Б.Д. Грінченко небезпідставно побоювався, щоб товариство не перетворилося поступово на своєрідний вузькокорпоративний бездіяльний клуб української інтелігенції. Оскільки, серед частини «просвітян» панували песимістичні настрої, часто навіювані чутками про неминучу заборону організації владою [57, с. 104].

Отже, внаслідок наполегливих переконувальних дій діячів й під впливом самого життя у поглядах Б.Д. Грінченка відбувалися принципові зрушення. Поступово він схилився до радикальних позицій.

Б.Д. Грінченко виявився одним із найбільш активних членів «Братства тарасівців», ставши чи не головним його публіцистом. Попередня діяльність діяча базувалася на тих самих принципах, що й товариства, тому особисті праці, ідеї гармонійно доповнили відомі позиції тарасівців. Можна стверджувати, що основним виразником ідей «тарасівців» та великою мірою їх творцем був Б.Д. Грінченко. У свою чергу, це свідчить про його вирішальну роль як ідеолога товариства і вагоме значення його діяльності у процесі переходу української ідеї до боротьби за самостійність.

Згодом, він став одним із фундаторів УРП, яка об'єдналася з УДП в Українську демократично-радикальну партію. У той період далі виступав за послідовне проведення національно-культурницької роботи.

Видання «Громадська думка», «Рада», «Нова громада» до яких пряме відношення мав Б.Д. Грінченко відігравали важливу роль у становленні українськомовної преси й формуванні публіцистичного стилю на початку

XX ст. Ця періодика фактично творила нову журналістику українською мовою. А аналізуючи тогочасну публіцистику Б.Д. Грінченка на сторінках зазначених часописів у контексті його громадсько-політичної діяльності, можна зробити висновок, що він висловлював досить сміливі актуальні ідеї щодо соціального та культурного стану України своєї доби, тим самим зробивши вагомий внесок у процес пробудження національної свідомості і становлення вітчизняної періодики.

Б.Д. Грінченко доклав немало зусиль для заснування й діяльності товариства «Просвіта» у Києві. Саме київська «Просвіта» була і залишається однією з ключових, наймасовіших, найбільш активно працюючих просвітянських організацій у межах підросійських територій України. Основні ж його заслуги в організації плідної роботи київської «Просвіти» полягають у тому, що йому вдалося згуртувати найдобірнішу національну письменницьку, науково-педагогічну, мистецьку еліту Києва і багатьох інших населених пунктів Наддніпрянської України, Москви й Петербурга.

ВИСНОВКИ

Отже, аналіз зібраних матеріалів, присвячених вивченню біографії, різнобічної громадсько-просвітницької, наукової, педагогічної, публіцистичної та літературної творчості Б.Д. Грінченка дав підстави стверджувати, що, за понад століття грінченкознавчих досліджень в Україні виокремилася та сформувалася самостійна галузь гуманітарного знання – грінченкознавство.

Сьогодні можна знайти чимало різних не лише за тематикою, а і за форматом, праць, спрямованих на розкриття внеску Бориса Грінченка в українську культуру, освіту, науку й громадський національний рух кінця XIX – початку XX ст. Але найбільш об'ємно представлено вивчення його літературного таланту.

При цьому автори розмаїтих розвідок про Бориса Дмитровича формували чи створювали той чи інший його образ як суспільно-історичної персоналії. Оцінки життєтворчості Б.Д. Грінченка зазнавали істотних коливань: від тотального схвалення та глорифікації до негативної, необ'єктивної чи ідеологічно заангажованої критики, або і практично повного забуття й замовчування. Зміни цих оцінних суджень були зумовлені специфікою життя українського соціуму в різні історичні відтинки часу.

Нерівномірність у підході науковців до висвітлення різносторонньої діяльності Бориса Дмитровича та неоднозначність, а почасти й полярність їх поглядів, значною мірою і зумовила обрання теми нашого дослідження.

Борис Дмитрович Грінченко народився у збіднілій дворянській родині на Харківщині. Зростав у російськомовному середовищі. Спершу навчався вдома, а потім у Харківському реальному училищі. Проте, не дивлячись на обставини, вже у дитинстві почав активно цікавитися українською культурою.

Дуже серйозно на ідейне самовизначення Б.Д. Грінченка вплинули читання «Кобзаря» Т.Г. Шевченка у 13-річному віці й діяльність революційного народництва кінця 1870-х рр. Спілкування з відомими

представниками тогочасної української інтелігенції остаточно переконало молодого Бориса Грінченка жити і працювати під власним девізом: «Україна. У цьому слові для мене все».

Разом з тим, через причетність до таємного гуртка народників у Харкові, поширення нелегальної літератури, зазнав арешту та кількомісячного ув'язнення. Був позбавлений права офіційно здобувати вищу освіту. Тому, маючи великий потяг до книжок, ґрунтовно займався самоосвітою.

Отримавши звання народного вчителя, з 1881 р. працював на педагогічній і просвітній ниві у сільських школах на Слобожанщині та Катеринославщині. Своє вчителювання вдало поєднував з фольклорно-етнографічною, публіцистичною справою та лінгвістикою.

У 1884 р. одружився з М.М. Гладиліною (1863-1928 рр.). З нею єднала спільність переконань, життєвих позицій. Під впливом чоловіка, дружина також перейнялася українською національною ідеєю, зайнялася літературною та перекладацькою працею.

Впродовж 1885-1887 рр. Борис Дмитрович працював статистиком у Херсонському губернському земстві. Користуючись численними поїздками губернією (попри виснажливу канцелярську роботу) записував лексичні та фольклорні матеріали, вивчав глибше життя народу. Тоді ж він розпочав листування з І.Я. Франком, співпрацю з львівським виданням «Зоря».

Потім знову повернувся до педагогічної роботи. Учителюючи в приватній школі Х. Алчевської на Катеринославщині, паралельно активно займався публіцистикою (наполягав на послідовному дотримуванні принципу навчання українською мовою), літературознавством, написав підручник «Українська граматка: до науки читання й писання». Продовжував збирати лексичні й етнографічні матеріали, які були використані при підготовці «Этнографических материалов, собранных в Черниговской и соседних с ней губерниях» у трьох томах і «Словаря української мови».

У 1896 р. на прохання І.Я. Франка написав нарис «Яка тепер народна школа на Україні», у якому відстоював тезу, що кожна нова книжка, новий номер газети рідною мовою, сприятиме розвитку національної свідомості українців та відродженню України.

Надання змісту навчання і виховання національного характеру за Б.Д. Грінченком передбачало, насамперед, навчання дітей рідною мовою та вивчення національної історії й фольклору, а також традиційної культури чи елементів народознавства. Він невпинно доводив, що сукупно усі зазначені освітні аспекти, сприяють засвоєнню духовних цінностей народу. Значною мірою ці ідеї не втратили актуальності й сьогодні. Більше того, вони набули нового забарвлення у контексті широкомасштабних процесів оновлення української освіти.

Працюючи на різних посадах у губернському земстві, багато уваги приділяв виданню і поширенню популярної наукової та белетристичної літератури для народу, створенню й комплектуванню літературою шкільних бібліотек (його зусиллями було відкрито понад 100 читалень). Також впродовж 1890-х рр. долучився до громадської діяльності. Став членом «Братства тарасівців». Обстоював ідею автономії України, єдність українських земель, обґрунтовував потребу природного функціонування української мови.

Деякий час працював у музеї старожитностей (створеному на основі приватного зібрання В.В. Тарновського). Важливим його доробком є впорядкований ним другий том «Каталога Музея українских древностей В.В. Тарновского».

Від 1902 р. жив і працював у Києві, продовжуючи активну участь у громадсько-політичному й культурницькому русі. У 1904 р. став одним із лідерів Української демократичної партії. Невдовзі очолив течію УДП, яка утворила Українську радикальну партію, а наприкінці 1905 р. після об'єднання з УДП, перетворилася в Українську демократично-радикальну

партію. Заснував та редагував першу українську щоденну газету «Громадська думка», пізніше часопис «Рада», випускав журнал «Нова громада».

Одночасно з цим, займався науковою роботою. Зокрема, впорядкуванням «Словаря української мови» – першого найповнішого лексикографічно найдосконалішого українського словника початку ХХ ст. Ця праця була відзначена премією ім. М.І. Костомарова Петербурзької Академії Наук.

Вершиною його громадської діяльності стало створення ним київської «Просвіти». Б.Д. Грінченко був не лише ініціатором започаткування, а й творцем статуту й основних напрямів діяльності, що ґрунтувалися на засадах деполітизації та позапартійності. Організаційна структура, принципи і напрями діяльності київської «Просвіти» мали на меті всіляко сприяти відродженню й примноженню культурних надбань українського народу, пробудженню історичної пам'яті та національної самосвідомості, утвердженню української мови в усіх сферах суспільного життя в Україні.

Але, підірване сухотами й тяжкою щоденною працею здоров'я Б.Д. Грінченка погіршувалося. Виїзд на лікування до Італії виявився запізним. Похований у Києві 9 травня 1910 р. на Байковому цвинтарі. Кілька тисяч людей проводжали його домовину. Такого похорону з Шевченкових часів не зазнала Україна.

Кого втратив український народ в особі Бориса Дмитровича Грінченка, сказав у прощальній промові С.О. Єфремов: «Не стало Того між нами, Кого звикли ми і в негоду, і в спеку палючу, і в люту хуртовину бачити завжди за роботою на нашій вбогій, занедбаній ниві, коло стерна нашого національного життя».

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

1. Алчевская Х. Передуманное и пережитое. Дневники, письма, воспоминания. Москва : Типография Т-ва И.Д. Сытина, 1912. 466 с.
2. Белоусов И. Из воспоминаний о Борисе Гринченко // Украинская жизнь. 1913. № 7-8. С. 112-115.
3. Вільхівський Б. Де ж наша робота? // Зоря. 1888. № 13-14. С. 238-239.
4. Вільхівський Б. Народнопросвітні книжки: за роки 1899-1901 // Літературно-науковий вістник. 1901. Т. 16. Кн. 12. С. 111-127.
5. Вільхівський Б. Хто ж винен? // Зоря. 1888. № 10. С. 178-179.
6. Грінченко Б., Грінченко М. Рідне слово. Українська читанка: перша після Граматки книга до читання. Київ, 1912. 167 с.
7. Грінченко Б. – Драгоманов М.: Діалоги про українську національну справу / відп. ред. В. Сохань. Київ, 1994. – 286 с.
8. Гринченко Б. Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях. Т. 1: Рассказы, сказки, предания, пословицы, загадки и пр. Чернигов : Тип. Губ. Земства, 1895. 308 с.
9. Гринченко Б. Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях. Т. 2: Рассказы, сказки, предания, пословицы, загадки. Чернигов : Тип. Губ. Земства, 1896. 390 с.
10. Гринченко Б. Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях. Т. 3: Песни. Чернигов : Тип. Губ. Земства, 1899. 765 с.
11. Гринченко Б. Змиевские педагогические курсы // Грінченко Б. Зібрання творів. Педагогічна спадщина. Кн. 1. / упоряд. О.М. Мислива, А.І. Мовчун, В.В. Яременко. Київ, 2013. С. 481-483.
12. Гринченко Б. Из уст народа: Малорусские рассказы, сказки и проч. Чернигов, 1900. 488 с.
13. Гринченко Б. Каталог музея украинских древностей В.В. Тарновского. Т. 2. Чернигов, 1900. 367 с.

14. Грінченко Б. Листи з України Наддніпрянської. Київ : Українська прес-група, 2013. 64 с.
15. Грінченко Б. На безпросвітномъ пути: Объ украинской школь. Київ : Вік, 1907. 101 с.
16. Грінченко Б. Народні вчителі і вкраїнська школа // Грінченко Б. Зібрання творів. Педагогічна спадщина. Кн. 2. / упоряд. О.М. Мислива, А.І. Мовчун, В.В. Яременко. Київ, 2013. С. 65-86.
17. Грінченко Б. Нова сем'я; Було, є, буде. Київ : Друк. 1-ї Київ. Артїлі Друк. Справи, 1917. 32 с.
18. Грінченко Б. Оповідання з української старовини // Грінченко Б. Зібрання творів. Народнопросвітня спадщина. Кн. 1. / упоряд. О.В. Бурко, А.І. Мовчун, В.В. Яременко. Київ, 2014. С. 359-424.
19. Грінченко Б. Перед широким світом. Київ : З друк. С.А. Борисова, 1907. 320 с.
20. Грінченко Б. Сам про себе (автобіографія Грінченко) // Слово і час. 2015. №5. С. 93-107.
21. Грінченко Б. Спроба: (з записів про минулі пригоди) // Місячник політики, науки і письменства. Т. 3. Вип. XL. С. 331-332.
22. Грінченко Б. Твори в двох томах: Т. 1. Київ : Видавництво Академії наук Української РСР. 1963. 608 с.
23. Грінченко Б. Твори в двох томах: Т. 2. Київ : Видавництво Академії наук Української РСР. 1963. 592 с.
24. Грінченко Б. Три питання нашого правопису. Київ : Електрична друкарня К.И. Милевського і Ко, 1908. 38 с.
25. Грінченко Б. Тяжким шляхом (Про українську пресу). Київ : Друкарня 1-ої Київської Друкарської спілки Трьох Свят. 1912. 61 с.
26. Грінченко Б. Українська граматка: до науки читання й писання. Київ : Вік, 1907. 64 с.

27. Грінченко Б. Цель народной школы // Грінченко Б. Зібрання творів. Педагогічна спадщина. Кн. 1. / упоряд. О.М. Мислива, А.І. Мовчун, В. В. Яременко. Київ, 2013. С. 501-506.
28. Грінченко Б. Яка тепер народня школа на Україні // Грінченко Б. Зібрання творів. Педагогічна спадщина. Кн. 1. / упоряд. О.М. Мислива, А.І. Мовчун, В. В. Яременко. Київ, 2013. С. 113-151.
29. Грінченко Б. Якої нам треба школи // Грінченко Б. Зібрання творів. Педагогічна спадщина. Кн. 2. / упоряд. О.М. Мислива, А.І. Мовчун, В.В. Яременко. Київ, 2013. – С. 86-99.
30. Драгоманов М., Павлик М. Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом (1876-1895). Т. 7: (1892-1893). Чернівці : З друкарні т-ва «Руська Рада», під зар. Ів. Захарка, 1911. 343 с.
31. Лист Б.Д. Грінченка до І.Л. Липи. 9 лютого 1892 р. // Т.Г. Шевченко в епістолярії відділу рукописів. Київ : Наукова думка, 1966. С. 142-143.
32. Листування: Б. Грінченко – Ф. Вовк. Запоріжжя : РА «Тандем – У», 2001. 52 с.
33. Над могилою Бориса Грінченка: автобіографія, похорон, спомини, ст. Київ : Вік, 1910. 184 с.
34. Пернерсторфер Е. Національна та інтернаціональна ідея (з додатком Б. Грінченка) // Нова громада. 1906. № 2. С. 89-108.
35. Словарь української мови. Зібрала редакція журналу «Кіевская Старина». Упорядкував, з додатком власного матеріялу, Борис Грінченко: у 4 т. / за ред. Б. Грінченка. Київ, 1907-1909. URL: <http://r2u.org.ua/>
36. Українська суспільно-політична думка в ХХ столітті: документи і матеріали. Т. 1 / упоряд. Т. Гунчак і Р. Сольчаник. Київ : Сучасність, 1983. 510 с.
37. Франко І.Я. Зібрання творів: у 50 т. Т. 41: Літературно-критичні праці (1890-1910). Київ : Наукова думка, 1984. 683 с.
38. Франко І.Я. Зібрання творів: у 50 т. Т. 49: Листи (1886-1894). Київ : Наукова думка, 1986. 810 с.

39. Чернявський М. Кедр Ливана: спогади про Бориса Грінченка // Чернявський М. Твори. Т. 4. Харків, 1929. С. 316-351.

40. Чикаленко Є. Спогади (1861-1907). Нью-Йорк : Укр. Вільна Акад. Наук у США, 1955. 502 с.

* * *

41. Андреев В., Андреева С. Громадсько-політична діяльність Бориса Грінченка напередодні виборів до I Державної думи Російської імперії (з неопублікованої публіцистичної спадщини письменника) // Архіви України. 2020. № 3(324). С. 110-121.

42. Беззуб Ю. Полеміка Б.Грінченка з М. Драгомановим про українську національну справу 1892-1893 рр. // Часопис української історії: збірник наукових праць. 2012. № 24. С. 17-23.

43. Білецький О. Борис Грінченко // Білецький О. Зібрання праць: у 5 т. Т. 2. Київ, 1965. С. 586-595.

44. Веркалець М. Педагогічні ідеї Б.Д. Грінченка. Київ : Знання, 1990. 48 с.

45. Веркалець М. Суспільно-літературні взаємини А. Кримського з Б. Грінченком // Українська мова і література в школі. 1989. № 5. С. 17-33.

46. Видання «Просвіт» Наддніпрянської України (1906-1922): бібліогр. покажч. / уклад. С.Л. Зворський. Київ : Глобус, 1999. 133 с.

47. Горленко В. Южнорусские очерки и портреты. Киев : Типография Г.Л. Фронцкевича, 1898. 229 с.

48. Гуменюк М. Б.Д. Грінченко // Гуменюк М. Українські бібліографи XIX – початку XX століття: нариси про життя та діяльність. Харків, 1969. С. 135-152.

49. Гуменюк М. Библиографическая деятельность Б.Д. Гринченко // Советская библиография. 1965. № 3. С. 39-44.

50. Дорошенко Д. Грінченко Б.: Некролог // Літературно-науковий вістник. 1910. Т. LX. Кн. 9. С. 448.

51. Драгоманов М. Листи на Наддніпрянську Україну. Київ : Видавн. Т-во «Криниця»; Друк. М. Заїздного, 1917. 123 с.
52. Животенко-Піанків А. Педагогічно-просвітницька праця Бориса Грінченка. Київ : Просвіта, 1999. 176 с.
53. Жуковський А. Національне питання в полеміці між М. Драгомановим і Б. Грінченком // Грінченко Б., Драгоманов М. Діалоги про українську національну справу. Київ : Ін-т української археографії НАН України, 1994. С. 18-30.
54. Єфремов С. Як постав Грінченків словник // Словник української мови. Зібрала редакція журналу «Киевская старина». Упорядкував з додатком власного матеріалу Борис Грінченко. 3-є видання, виправлене й доповнене: у 3 т. Т. 2. / за редакцією акад. С. Єфремова та А. Ніковського. Київ : Горно, 1927. С. 5-24.
55. Кирдан Б. Собиратели народной поэзии. Из истории украинской фольклористики XIX в. Москва : Наука, 1974. 280 с.
56. Кобижча Н. Етнографічні студії Бориса Грінченка: погляд сучасників // Культура України: зб. наук. праць. Харків, 2013. Вип. 40. С. 132-141.
57. Кобижча Н. Культурницька діяльність Бориса Грінченка: світоглядний аспект. Київ : Видавництво Ліра-К, 2017. 204 с.
58. Козак С. «Більше працював, ніж жив» // Літературна Україна. 1988. № 52. С. 2.
59. Козар Л. Борис Грінченко як фольклорист. Київ : ІПК ДСЗУ, 2005. 148 с.
60. Козар Л. «Лицарі духу». Фольклористична діяльність Бориса Грінченка в оцінці І. Франка // Слово і час. 2009. № 9. С. 10-13.
61. Козар Л. У рідному краю живеш як чужий // Українська мова і література. 2004. № 20. С. 36-40.
62. Козар Л. Фольклорна діяльність Б. Грінченка // Народна творчість і етнографія. 1996. № 2-3. С. 34-40.

63. Колесник П. Коцюбинський – художник слова. Київ : Наукова думка, 1964. 536 с.
64. Коляденко О. Ідеї Бориса Грінченка про мету і завдання національної школи // Освітологічний дискурс. 2016. № 3. С. 1-12.
65. Коляденко О. «Словарь української мови» Бориса Грінченка і його значення у культурно-просвітному розвитку української нації (початок ХХ ст.) // Інноваційна педагогіка. 2020. № 28. С. 37-43.
66. Кордуба М. Народно-просвітницька діяльність Б. Грінченка // На могилу Бориса Грінченка. Три промови. Чернівці, 1910. С. 21-26.
67. Кримський А. До етнографії Чернігівщини // Кримський А. Твори: в 5 т. Т. 3: Мовознавство, фольклористика. Київ, 1973. С. 448-465.
68. Кримський А. Найголовніші правила українського правопису. Рівне : Вид. Волин. Коопер, 1921. 19 с.
69. Кузеля З. Б. Грінченко як етнограф // На могилу Бориса Грінченка. Три промови. Чернівці, 1910. С. 15-20.
70. Липа І. Ессе Ното: Пам'яті Б. Грінченка // Українська хата. 1910. № 5. С. 312-318.
71. Лисяк П. Він жив для народу // Сільські вісті. 1988. 9 грудня. (№46). С. 2.
72. Лобода Т. Значення лексикографічного доробку Б.Д. Грінченка для формування правописної системи української мови // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія 8: Філологічні науки (мовознавство): зб. наук. праць. Київ : Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2013. Вип. 5. С. 102-107.
73. Лященко О. Публіцистика Бориса Грінченка в газеті «Рада» // Наукові записки Інституту журналістики. 2002. Т. 9. С. 133-139.
74. Неживий О. Для рідного слова: творча спадщина Бориса Грінченка і проблеми національного виховання. Луганськ, 1994. 90 с.
75. Неизвестные письма Б.Д. Гринченко // Радуга. 1963. № 12. С. 150-172.

76. Огієнко І. Історія української літературної мови. Київ : Наша культура і наука, 2004. 434 с.
77. Одінцева М. Б.Д. Грінченко про становлення української преси // Наукові записки Інституту журналістики. 2002. Т. 8. С. 60-66.
78. Пастух Б. Борис Грінченко – безкомпромісний лицар національної ідеї: публіцистичне есе. Луганськ : Книжковий світ, 1998. 164 с.
79. Пащук А. Соціологічні та суспільно-політичні погляди С.А. Подолинського. Львів : Вид-во Львів. ун-ту, 1965. 220 с.
80. Пилинський М. Деякі уваги до реєстру «Словаря української мови» за редакцією Б. Грінченка // Дослідження з мовознавства. Київ, 1963. Вип. 2. С. 31-34.
81. Пилинський М. Мовна норма і стиль. Київ : Наукова думка, 1976. 288 с.
82. Пилинський М. Словник Б. Грінченка. Міфи і факти // Мовознавство. 1988. № 6. С. 25-32.
83. Плевако М. Життя та праця Бориса Грінченка. Харків : Друк. Шмерковича, 1911. 81 с.
84. Погрібний А. Борис Грінченко. Нарис життя і творчості. Київ : Дніпро, 1988. 268 с.
85. Погрібний А. Дещо про Бориса Грінченка // Прапор. 1967. №10. С. 102-113.
86. Погрібний А. До взаємин Б. Грінченка з М. Павликом // Радянське літературознавство. 1970. № 5. С. 71-77.
87. Погрібний А. Із щоденників Бориса Грінченка // Жовтень. 1970. № 5. С. 114-124.
88. Погрібний А. Листування Б. Грінченка з І. Франком // Радянське літературознавство. 1988. № 12. С. 31-42.
89. Погрібний А. У двобої з часом: Борис Грінченко – вчений, письменник, громадський діяч // Пам'ять століть. 1999. № 1. С. 39-48.

90. Погрібний А. Шевченкова творчість в оцінці Б.Грінченка // Радянське літературознавство. 1970. № 9. С. 45-55.
91. Рудниченко С. Борис Грінченко: популярно-критичний нарис. Харків : Література і мистецтво, 1931. 69 с.
92. Русанівський В. Історія української літературної мови. Київ : АртЕк, 2001. 392 с.
93. Русова С. Пам'яті Б. Грінченка // Народний учитель. 1910. № 10. С. 2.
94. Світленко С. Борис Грінченко: структура інтелектуальної біографії // Ейдос. 2014-2015. Вип. 8. С. 247-268.
95. Смілянський Л. Борис Грінченко: критико-біографічний нарис. Харків; Київ : Держ. вид-во України, 1930. 102 с.
96. Сохань П. Б.Д. Грінченко – М.П. Драгоманов: Діалоги про українську національну справу // Грінченко Б., Драгоманов М. Діалоги про українську національну справу. Київ : Ін-т української археографії НАН України, 1994. С. 5-17.
97. Стамбол І. Борис Грінченко як ідеолог «Братства тарасівців» // Інтелігенція і влада. 2020. № 42. С. 145-157.
98. Стебницький П. Борис Грінченко: Нарис його життя та діяльності. Київ : Час, 1920. 32 с.
99. Сумцов М. Діячі українського фольклору. Харків : Друкарня «Печатне Діло», 1910. 41 с.
100. Українська педагогіка в персоналіях: у 2-х кн. Кн. 1 / за ред. О.В. Сухомлинської. Київ : Либідь, 2005. 624 с.
101. Фіголь Н. Історія видання першої щоденної україномовної газети Наддніпрянщини «Рада» // Поліграфія і видавнича справа. 2005. № 42. С. 54-63.
102. Фіголь Н. Культура періодичного видання (на прикладі газети «Рада») // Поліграфія і видавнича справа. 2002. № 39. С. 134-140.

103. Чорновіл В. Невтомний орач // Київська зоря. 1963. 3 грудня. (№ 4). С. 3.
104. Шабліовський Є. Письменник, демократ, гуманіст: до 100-річчя від дня народження Б. Грінченка // Вітчизна. 1963. № 12. С. 146-158.
105. Шаян В. Життя і творчість Бориса Грінченка: (з нагоди століття з дня його народження) // Визвольний шлях. 1963. Річник 10, кн. 11-12. С. 1287-1303.